

Fāmili: ‘Oku ou ma’u hoa kia Popua Tatofi ‘o Vainī mo Ma’ufangá, pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i fānau ‘e toko 4, ‘a ia ko e fānau fefine ‘e 3 pea mo e toko taha tangata. Ko e lahi taha’ ko Sione Langi Lī. Ko e fika ua’ ko Kaufou Lī. Ko e fika tolu’ ko Mele Halapua Lī, pea ko e si’isi’i taha’ ko Lavinia Lī.

‘Oku ou fakafeta’i ko ‘emau loto lahi ke mau ‘ahi’ahi ke fai ‘a e ngāue’ ni ki he lelei taha ne mau ala lava’. Ko ia ai, ‘oku ou fakamālō ki hoku fāmili’ mo e kāinga kotoa pē ‘i he fepoupouaki na’e fai ‘i he ki’i taimi na’e fai ai ‘a e ngāue ki he Sino–Hā–Mai ‘o e ‘Eiki’ ka ko hono Siasi.

‘Oku ou fakafofonga atu ‘a e ‘ofa lahi mo e hounga’ia mo e fakamālō ki he tangata’eiki Palesiteni ‘o e Siasi, Rev. Dr Tevita Koloa’ia Havea, mo e Sekelitali Lahi ‘a e Konifelenisi; pehē foki ki he Konifelenisi Kakatō’ mo e kakai Uēsiliana kotoa pē ‘i Tongá ni mo muli’ na foki, na’e fai ‘a e fengāue’aki ‘i he ngaahi ta’u na’a mau fakakaungatāmaki ai ‘i he ngāue’ ni. ‘Oku mau kole fakamolemole atu ‘i ha tōnounou, ko ha’aku pē ia vaivai. Tau fakafeta’i pē ki he ‘Otua’ ‘i he’etau a’usia ‘a e fu’u ta’u fakakoloa ko ‘eni, kuo tau anuanu ‘i he tāpuaki ‘o e Senituli Ua ‘o e Lotu’ ‘i Tongá ni.

‘Oku ‘oatu ‘a e ‘ofa lahi meiate au mo hoku ki’i fāmili’ ki he kakai kotoa pē ‘o e Siasi, mo e ngaahi fāmili’ foki; pea pehē ki he ngāhi kaungāme’a mo e maheni kotoa pē. Tauange ki he ‘Otua Māfima’i ke ne ‘omi ivi, pea fai tāpuekina kitautolu ‘i he ngāue ‘oku tau fai. Ke lāngilangi’ia ai pē ‘a e ‘Otua’ ‘i he me’a kotoa pē. ‘Io, “Ko e me’a tēpū ē ko e ‘iate kitautolu ‘a e ‘Otua.’” Mo’oni pē ‘a e siate folau ‘o e mahinā’ ni, “Tonga Fonua Monū’ia, ‘Otua ‘aki ‘a Sihova”.

‘Oku ou ‘ofa lahi atu ki he taha kotoa pē. Tauange ke tau kei ma’u ivi, ke hoko atu ‘a e ngāue ‘a e ‘Eiki’. Talamonū atu ki he tangata’eiki Palesiteni’ mo e kaungā ngāue kotoa pē ‘i he Konifelenisi ‘o e ta’u ko ‘eni.

‘Oku mau tatau atu,

Faifekau Laulile Lī & Popua Tatofi Lī, mo e fāmili’

2. KO E FAKAMATALA PEKIA’

Fehu’i 1 (iii) Pe kuo pekia ha Faifekau ‘i he vaha’a ‘o e Konifelenisi’?

1. Kalisitiane Fekau’aki Kofe Fonua

Tupu’anga: Na’e fanau’i ‘a Kalisitiane Fekau’aki Kofe Fonua ‘i he ‘aho 13 ‘Epeleli 1940 ‘i Mu’a, Niua Fo’ou, lolotonga ia ‘a e ngāue fakafaifekau ai ‘ene ongo mātu’a’, ko Samiuela Manitisa Fonua, ‘o Fo’ui mo Koulo pea mo Sioana ‘Ungatea Fonua, mei ‘Utui mo ‘Utulau. Ko e fika tolu ia ‘i he fānau tangata ‘e toko fā ka kuo nau pekia kotoa; Rev. Penisimani Tavalu Fonua, Siosiuua Holitei Fonua, pea mo Rev. Sione Hikaione Fonua.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Kalisitiane kia Sūlia ‘Aholelei Ha’angana ‘o Nomuka mo Niua Fo’ou, ‘i he ‘aho 22 ‘o Sānuali, 1976 pea mālōlō ‘a Sūlia ‘i he ‘aho 25 ‘o Sānuali, 2013. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko tolu ‘a ia ko Siosiuua Nimoitalafau ‘a ia ‘oku ma’u hoa kia Fāhina Fanua ‘o Lofangá. Ko e fika ua’ ko ‘Emeline Falengameesi; ‘oku ma’u hoa kia Vili Vailea Saulala ‘o Leimātu’a. Ko e si’isi’i taha’ ko ‘Etuete Falengamonū Holitei; ‘oku ma’u hoa ia kia Puasila Koula Maea ‘o Puke’. Na’e ‘i ai mo e fakalahi ko Fatai-mo e-manu Fusitu’a, ‘oku ma’u hoa kia Sione Leki ‘o ‘Utulau. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 16.

Ako: Na’a’ ne kamata pē ‘i he Akoteu ‘a Nuku’alofa’, hoko atu ki he Akoteu ‘i Nafualu, pea toki faka’osi mai ki he Akoteu ‘a ‘Utulau. Na’a’ ne hū ki he Kolisi ko Tupou’ ‘i he 1951 pea’ ne lava’i

ai 'a e Sivi Tutuku Ma'ulaló pea mo e Sivi Maamaloá 'i he 1956. Na'á ne lava'i mo e Sivi Tutuku Mā'olunga 'i he ta'u 1958, pea na'á ne hoko ai pē ko e kāpiteni 'o e Kolisi 'i he ta'u tatau. Na'e māfana ma'u pē 'a Kalisitiane ke talanoa ki he Kolisi ko Tupou, 'o hangē ko 'ene talanoa fiefia ma'u pē he'ene kau atu ki hono fuofua tanu e hala mei Malapo ki Toloá ke fakafaingamālie 'a e fefononga'akí.

Na'e ma'u hono faingamālie ke ne folau atu 'o ako 'i he Ako'anga 'a e Siasi Metotisi 'o Fisi ko e Lelean Memorial School 'i Davuilevu, Nausori, 'o ne kamata ai 'i he Form 5B, ko e teuteu ia ki he Sivi 'a 'Ingilani, Pilitānia ko e Senior Cambridge, 'a ia na'á ne sivi ai 'i he ta'u 1960. Na'e ma'u hono faingamālie 'i ha sikolasipi 'a e British Council 'o ne folau atu ai ki Pilitānia 'i Sepitema 'o e 1966, pea ne lava'i 'a e feinga ako ko ia 'i Siulai, 1967. Na'e toe 'i ai foki mo e faingamālie ke ne ako 'i he 'Univesiti 'o e Pasifiki Saute 'i Fisi, he 1974 ki he Tisema 'o e 1975.

Ngāue: Na'á ne kamata ko e faiako 'i he Kolisi ko Tupou 'i he 1961 pea ne hiki mei ai 'i he 1963 ki he Kolisi Lotoloto 'i Ha'apai ko e Taufā'āhau Middle School. Na'e toe ui ia ke ne hiki ki he Ako Lotoloto ko Mailefihí 'i Vava'u 'i he ta'u 1964 pea toe foki mai ki he Kolisi ko Tupou 'i 'Aokosi 'o e ta'u tatau 'o hoko atu ai 'a e ngāue.

Hili 'ene foki mai mei Pilitānia 'i Siulai 1967, na'e ui ia ke ne hiki ki he Ako Mā'olunga ko Tupou pea toki tokoni ai pē ki he Kolisi Kuini Sāloté 'i he lēsoni Fika.'

'I Sānuai 1968, na'e ui ia ke ne Pule Ako 'i he Kolisi Mailefihí, Neiafu, Vava'u, 'o fetongi 'a e faifekau ko Makaloni Taukolo. 'I he'ene fakamatalá, ko e hiki faingata'a eni he na'e kei ta'u 28 pē pea te'eki mali. Kae fakafeta'i na'e tokonaki pē 'e he 'Otuá 'a e kau tangata mo e kau fefine ke nau pouaki 'a e fatongia' pea na'e faingofua ai 'a e faingata'a.

Na'á ne hiki mei ai ki he Kolisi ko Tupou, 1972–1973 pea toki hoko atu ki Fisi pea foki mei ai ki he Kolisi Taufā'āhau Pilolevú 'o kamata 'i he 1976. Na'e fokotu'u ia 'i he 1977 ko e Faifekau Akoako pea hoko atu ki he 'Ahi'ahí 'i he 1979. 'I he 1980 na'e ui ia ki he 'Ōfisi Ako 'a e Siasí ko e 'Ōfisa Ako Tokoni'i e kau faiako ("In-Service Training Officer"). Na'e hilifakinima ia ko e faifekau hoko 'i he Konifelenisi 'o e 1981 'i 'Eua.

Na'e ui ia ke faifekau 'i Pea 'i he 1997 'i he ta'u 'e 3 pea lolotonga 'ene 'i a' na'e hoko ai ha faingata'a'ia lahi ki hono mafú 'o iku ai ki Nu'usila pea fakafeta'i na'e ola lelei 'a e feinga' ni. Na'a ne foki mai 'o ngāue 'i Kolonga 'i he 1999. 'I he Konifelenisi 'o e 2002, na'e ui ia ki Ma'ufanga, pea mei ai ki Kanokupolu 'i he 2005 pea mo Haveluloto 'i he 2007.

'I he Konifelenisi 'o e 2010, na'e tali lelei ai 'e he Konifelenisí ke ne mālōlō mei he ngāue' hili ia 'a e kakato 'a hono ta'u fitungofulu (70) 'i 'Epeleli 'o e 2010. Na'e toe ui ia 'e he 'Eiki Palesiteni 'o e 'aho ko ia, Rev. Dr. 'Ahio, ke toe hoko atu pē ki Sānuai 'o e 2011, koe'ūhí ko e faifekau' na'e kei mālōlō māhina 'e ono. 'I Sānuai 2011, na'e toe teuteu tu'o ua ai 'a e foki ki 'api, pea ko e lava kakato ia 'a e ta'u 'e 50 'a e ngāue 'a e tamaio'eiki ni ma'ae Siasí mo e Konifelenisí. Ko e ta'u ai 'e 36 ko 'ene ngāue fakafaiako, pea ko e ta'u 'e 14 ko e ngāue fakafaifekau.

Na'e mālōlō 'a Kalisitiane 'i he 'aho 13 'o 'Okatopa, 2025, 'i Falemahaki Vaiola ko hono ta'u 85 ia mo e māhina 'e 6.

Ko e tukulaumeá: Ko Kalisitiane' ko e tangata ta'e'iloa pē, 'i he fāmilí, 'i he koló, 'i he siasí pea mo e fonua. Ko e sevāniti ta'e'aonga pē ia 'a e 'Eikí. 'Oku tatau pē hono fōtunga' 'i he'ene fiefia' mo 'ene mamahí; 'oku tatau pē hono fōtunga' 'i he'ene fiekaia' mo 'ene mākona; 'oku tatau pē hono fōtunga' 'i he'ene hela'ia' mo 'ene iviivi'ia; 'oku tatau pē hono fōtunga' 'i he'ene ita' mo 'ene loto lelei; 'oku tatau pē hono fōtunga' 'i he'ene tafulú mo 'ene talanoa fiefia'. 'Oku pehē ai pē 'i he kai hamu pe kai lelei. Ko e toko taha 'ulungaanga fakalongolongo pea angamokomoko. 'Oku tātaitaha ha'ane lea, ka 'oka 'i ai ha'ane tu'utu'uni pe fekau pe akonaki, 'oku faingata'a ke toe aafe mei he me'a 'okú ne tokanga ki ai.

Ko e ki'i 'ulungaanga ma'u ia 'o e tama'i ni 'a 'ene lau faka'aho 'ene Tohitapú pea neongo kuo toumoliu 'ene lau kakato e Folofola, ka na'e kei hokohoko faka'aho pē 'ene lau Tohitapú pea faka'ilonga'i 'a e potu tohi ne ngata ai 'ene lau he 'aho taki taha. Ko e 'aho Tu'apulelulu, 'aho 9 'o 'Okatopa 2025, ko e 'aho faka'osi ia 'o 'ene malava ke lau 'ene Tohitapú – he ko e 'aho hoko na'e faingata'a'ia hono sino' 'o pau ai ke 'ave ki Falemahaki Vaiola. Ko e potu Folofola eni na'a ne faka'ilonga'i 'a ia na'e ngata ki ai 'ene lau pea ne toki mālōlo: Fakahā 14:13 – *“Pea ne u ongo'i ha le'o mei langi na'e pehē mai, Tohi, Hili 'eni 'oku monū'ia 'a e pekia 'oku pekia 'i he 'Eiki. Pea 'oku folofola 'a e Laumālie, 'Io, koe'uhi te nau mālōlo mei he'enu fakaongosia, he ko 'enu ngaahi ngāue te nau muimui atu mo kinautolu.”*

2. Salesi Tu'a'ofa'eiki Havea (& Sela Līpoi Tupou Havea)/

Tupu'anga: Ko e ongo mātu'a 'a Salesi ko Sione 'Amanaki Havea mei 'Utui mo 'Utulau, mo 'Etina Fe'aomoetoa Havea mei Tatakamotonga. Ko Sione 'Amanaki na'e faifekau mo faiako 'i he Siasi; ko 'Etina na'e neesi. Ko e ongo mātu'a 'a Sela Līpoi Tupou Havea ko Sione Līpoi Tupou, 'a ia na'e Talāsiti Lahi 'i he Siasi pea Setuata Lahi 'i he Vahefonua Tongatapu 'i he ngaahi ta'u lahi. Ko e fa'ee ko Hu'avai Tupou mei Fo'ui. Na'e pisinisi fale koloa 'a e ongo mātua 'a Sela 'i loto Nuku'alofa.

Ko e fānau 'a Salesi mo Sela na'e toko 5: ko Sione 'Amanaki Havea Jr; Sione Līpoi Havea Jr; 'Etina Faki'atu-ki-Moana Havea mo Salesi Manoa Havea.

Ako: Na'e ako 'a Salesi 'i he Kolisi ko Tupou, Ako Mā'olunga ko Tupou, Texas Wesleyan College mo e ngaahi 'Univēsi kehe 'i 'Amelika mo Lonitoni, Pilitānia. Ko Sela na'a ne ako 'i he Kolisi ko Kuini Sālotē, Melbourne Lady's College, mo e 'Univesiti 'o Kalifōnia, 'Amelika.

Ngāue: Na'e faiako 'a Salesi 'i Sia'atoutai. Na'a ne faiako 'i he Pacific Theological College 'i Suva, Fisi, pea toe faiako 'i he 'Ako'anga Bossey Ecumenical Institute, 'i Siniva, Suisalani. Na'e kole 'e he Siasi lolotonga 'ene ngāue 'i Siniva, Suisalani ke foki mai ki Tonga ni 'o tokoni ki he fakalakalaka 'o e ako 'i he Kolisi ko Sia'atoutai pea na'e foki mai ai 'a Salesi mo Sela 'o na ngāue 'i he Kolisi ko Sia'atoutai 'i ha ta'u nai 'e hongofulu mā taha 'o a'u pē ki he 'ikai ke toe fiema'u 'e he Siasi ke ngāue 'i he Kolisi pea poaki ai ke kumi ha'ane ngāue 'e 'aonga ange ar 'i ha faitu'u kehe.

Na'e folau 'a Salesi mo Sela mo e fānau ki 'Amelika 'i he 1998 ki Texas ke hoko atu e ako 'a e fānau pea na'a na nofo mai ki Kalaka IV (Colleyville, Texas). Na'e 'ikai toe tatali hono fakafetaulaki'i kinaua he ngaahi kole tokoni mei he ngaahi Siasi kehekehe. Na'e kamata pe 'i he Siasi Fakatahataha mo e Metotisi 'i Texas pea hoko atu ki he ngaahi Siasi Metotisi 'i Kalifōnia, pea kakato mo e ngaahi potu Siasi kehekehe 'i 'Amelika.

Lolotonga 'a 'ena fefononga'aki holo he ngāue kuo kole kinaua 'e he ngaahi siasi na'a nau hē holo 'i Amelika. Ko e kakai Uesiliana eni na'e 'ikai ke nau fie kau ki he Siasi Metotisi pea 'ikai ke tali mai mei he Siasi Uesiliana Tonga ke nau kau ange, ka na'e fale'i mai pe mei Tonga ke fokotu'u pe hanau me'a. Na'e kole leva he ngaahi Siasi ko eni 'a e ongo mātu'a ko eni ke na tokoni. Na'e fai leva 'a e ngāue. Ko e ngaahi Siasi eni na'a nau mahu'inga'ia 'i he'enu Uesiliana mo 'enu Tonga. Na'e fokotu'u 'enu Vahefonua mo e Konifelenisi pea fakahingoa leva kinautolu ko e Siasi Uesiliana Tonga 'o 'Amelika (SUTA). Ko e hingoa leva eni 'a e ngaahi siasi na'e kau ki ai: Sia-ni-o-loto (LA), North Hollywood (LA), Sekina (Utah), Kinonia, Ichtus, pea mo Seattle, Washington. Na'e fakahū memipa kakato 'a e SUTA 'i he World Council of Churches, pea fai honau tauhi 'i he malumalu 'o e koloa fakamāmani lahi ko ia.

Ko e tukulaumea: Na'e 'ikai ke fakangatangata 'a e faitu'u na'a na ngāue ki ai. Na'a na lau ko e faingamālie hounga 'o kapau 'e 'i ai ha'ana 'aonga ki ha kole tokoni mei ha faitu'u. Na'e kau mai ai pe mo e Akihava 'a e fakatautehina mo e Ta-kei-kau pe. Pea ko e faka'osi'osi na'e

a'u ki he Zephyr 'a e 'ea 'oku angiiki, angi mokomoko pea mo hono 'ea hauhaufano; 'oku pehē ko e 'ātakai ia 'oku vaka mai ai 'a e 'Otua' ki he tangata pea ko e fetaulaki'anga ia 'o e 'Otua' mo e Tangata. Ko e Zephyr ia. Pea mo e ngaahi feitu'u kehekehe pe. Na'e fofoa heni 'a e kii tokateline faka – 'Utulau, ko e akonaki 'o e Tui Pikitai. Ko e Tui, ko e Mo'ui faka-kainikavea. Ko ha ki'i tenga'i 'akau kuo tō ki ha tefito 'akau pea mo'ui 'o tupu. Pea 'i he'ene tupu ko ia, pea faifai pea hū hono ki'i aka ki he sino 'o e fu'u 'akau 'oku tupu ai, pea 'e pipiki ai, 'o ma'u mo'ui ai pe mei ai, pea tupu 'o lahi pea faai hifo 'a e fu'u 'akau 'oku tupu ai ke mate, kae mo'ui ai pe 'a e kainikavea' 'o lahi mo kaukau. Ko e tui ia na'e 'i he mo'ui mo e ngāue 'a e ongo matu'a ni. Kumi kia Sisu, pea ka ma'u 'a Sisu, pipiki ki ai, pea 'ai ke aka ho'o mo'ui 'ia Sīsū, pea te ke tupulekina ai, kae 'oua ke ke a'u ki he 'Ofa Haohaoa (Christian Perfection). He ko e Kelesi ia na'e 'ia Sīsū. Na'e foaki 'ene mo'ui ke mole koe'uhi ko hono ngaahi kaume'a, 'akinautolu 'oku 'ofa ki ai mo tauhi 'ene ngaahi fekau. Ko 'ene hifo mar' ke tau ma'u 'a e mo'ui pea ke ma'u 'o lahi aupito.

3. Jione Havea

Tupu'anga: Na'e fanau'i 'a Jione Havea 'i he 'aho 22 Siulai 1965. Ko 'ene ongomātu'a ko Sione 'Amanaki Havea mei 'Utui mo 'Utulau, pea mo 'Etina Fe'aomoetua Havea mei Tatakamotonga. Ko Jioné ko e si'i taha ia 'i he fānau 'e toko 7: Salesi Tu'a'ofa'eiki Havea, Lu'isa Lakai H. Koloamatangi, Jean 'Evaline H. Ha'angana, Ma'ata Fe'aomoelotu Havea, 'Etina H. Kilisimasi, Tevita Kolo'ia Havea mo Jione.

Ako: Na'e ako 'i he Akoteu 'a e Siasí 'i Nuku'alofa' pea sivi mei ai 'o lava ki he Ako Mā'olunga 'o Tonga' ka na'e fie hū pē ki he Kolisi ko Tupou, Toloa. Ko e fē vakai atu ke hū kuo talamai 'oku 'ikai ke tali he 'oku fu'u kei si'i hono ta'u motu'a. Kae fe'unga ia mo e hiki 'a e tangata'eiki 'o Pule Ako 'i he Pacific Theological College, 'i Suva, Fisi, pea 'alu ai pē 'a Jione 'o ako 'i he 'apiako Suva Grammar High School 'i Suva. Na'e hoko atu ki he 'apiako Texas Wesley College 'i Fort Worth, Texas pea mo e 'apiako Perkins School of Theology 'i he 'univēsi ko e Southern Methodist University 'i Dallas, Texas. Na'e lelei 'ene akó' pea ne ma'u 'a e ngaahi faka'ilonga fakaako ko eni:

- PhD mei he Southern Methodist University (SMU) 2000
- Master of Theological Studies (SMU) 1993
- Master of Divinity (SMU) 1988
- Bachelor of Arts, Texas Wesley College, 1985

Fāmi: Na'e ma'u uaifi kia Rev Dr Monica Jyotsna Melanchthon (2005) pea 'i ai mo hona 'ofefine 'e toko taha ko Diya Lakai Havea, 'oku ta'u 12.

Ngāue: Na'e ngāue 'a Jione Havea ko e Tokoni 'Etita Tohi Fanongonongo 'a e SUTT. 'I he ta'u 1989-1991, na'a ne faiako 'i he leseni Lea Hepelū mo e Fuakava Motu'a 'i he Sia'atoutai Theological College. 'I he ta'u 1999-2000, na'a ne faiako 'i he 'univēsi ko Texas Christian University, Texas. Mei he ta'u 2000-2015, na'a ne faiako 'i he United Theological College, School of Theology, Charles Sturt University, 'i 'Aositelēlia. Na'a ne hoko leva ko e Research Fellow in Religious Studies, Trinity Theological College, Nu'usila mei he ta'u 2016-2023. Mei ai leva, na'a ne hoko atu ki he UME Mission Catalyst in Stewardship of the Earth; NSW-ACT Synod, Uniting Church 'i 'Aositelēlia.

Ko Jioné na'e mafai lahi 'aupito ki he fakatotolo fakaako' mo e fa'u tohi. 'Oku lahi hake 'i he tohi 'e nimangofulu tupu na'a ne fa'u pe kaungāfa'u mo ha ni'hi kehe, pea kau ai 'ena fa'u tohi pē mo hono uaifi. Na'e 'aonga ki he ngaahi kautaha fakamāmani lahi 'o e ngaahi Siasí, hangē ko e World Council of Churches, Council for World Mission, Pacific Council of Churches, Society of Biblical Literature mo e ngaahi fa'unga fakaako ki he Teolosia' mo e Tohitapu.

Na‘á ne fokotu‘u ‘a e *Talanoa Oceania* (2008) mo e *The Oceania Biblical Studies Association* (OBSA), ko e ongo kautaha ‘oku tokoni mo tataki ‘a e fakatotolo mo e ako ki he Tohitapu mo e Teolosia ‘i he Siasí mo e ngaahi ‘Univēsiti, pea kau ki ai ‘a e ni‘ihi ‘o e kau faifekau mo e kau ako ‘i he mala‘e ‘o e Lotu Kalafí ‘i he Pasifiki pea mo Tonga ni.

Na‘e tō ‘a Jione ‘i Tonga ni ‘i he ‘aho 29 ‘Epeleli 2026 pea fakafolau ‘o fai hono putú ‘i he ‘api ako na‘á ne ngāue ai, pea tanu ki he mala‘e ko Pinegrove Memorial Park, ‘i Senē pē.

Ko e tukulaumea: Ko e Faifekau Hoko ia ‘a e Konifelenisi ‘a e SUTT, pea neongo ‘ene ngāue he ngaahi ta‘u lahi ‘i he Siasí ‘i muli, na‘e ‘ikai ke loto ia ke hiki ‘ene tu‘unga fakanofa faifekau ki ‘Aositelēlia pe Nu‘usila. Na‘á ne tauhi hono lakanga faifekau ‘i he SUTT pea ‘ofa ki he Siasí foki mo e Konifelenisi.

‘Oku ‘i ai ‘a e loto hounga‘ia ‘i he tokoni mo e tauhi ‘ofa ‘a e Uniting Church ‘i ‘Aositelēlia, tautautefito ki he Palesiteni, Rev. Charissa Suli mo Langi, pea mo e Moderator NSW mo ACT, Faa‘imata Havea mo Kiti, Moderator Salesi Faupula mo e kāinga kotoa, kae ‘uma‘ā ‘a e kāinga Tonga kotoa ‘i he Siasí mo e fāmili ‘o a‘u ki he kaungā feohi ‘i he Fōfō‘anga.

4. Sela Vaimoana Taufatofua Manu

Tupu‘anga: Na‘e fā‘ele‘i ‘a Sela Vaimoana Taufatofua ‘i he ‘aho 20 ‘Epeleli, 1953 ki he ongo mātu‘a ko Viliami Kongaika Mavēni Taufatofua ‘o Kotu mo Tongoleleka pea mo Funaki Mapuhola Kainga Taufatofua ‘o Lofanga mo ‘Uiha. Na‘e ‘i ai ‘a e fanga tuonga‘ane ‘o Sela ko: Ueili Teili Taufatofua, Finau mei Pulotu Walter, Pita Faiva-‘i-Moana Taufatofua, Hame Faiva Taufatofua pea mo Uili Veā Taufatofua. Ko hono ngaahi ta‘okete‘ mo e fototehina‘ ko Siulolovao Taufatofua Pua, Laukau-ki-Fahina Taufatofua, Lu‘isa Palekakala Taufatofua, ‘Olivia Taufatofua Mafile‘o, Uinisē Teuloi Taufatofua Faleafā pea mo Tokilupe-‘i-Vaolilo Taufatofua Tu‘itahi.

Na‘e tupu hake ‘a Sela ‘i honau ki‘i ‘api ‘i Fuiono mo e ki‘i fanga ko Tali-ki-Kotu. Ko e tu‘unga fale‘ ni ko Sela Vaimoana Lahi pē, ko hono mehikitanga ia na‘e toko taha pē mo hono ongo tuonga‘ane ko Pita Faiva Taufatofua pea mo Viliami Kongaika Mavēni Taufatofua. Na‘e mālōlō ‘a Pita Faiva ‘i hono ta‘u 38 pea ko Sela Lahi leva mo Viliami Kongaika na‘á na hoko atu hono tauhi ‘a e fānau ni. Na‘e ‘iloa pē ‘a e faifekau ni he koló‘ ni ko Sela Si‘i pe ko Ki‘i Sela he na‘e tau hingoa pē ki hono mehikitanga ‘a Sela Lahi.

Ako: Na‘e ako pē ‘a Sela he ki‘i Akoteu ‘a Pētani ‘i Pangai pea ne hoko atu ai ki he Kolisi Taufā‘āhau mo Pilolevú. Na‘á ne hū ki he Kolisi Faiako ‘a e Pule‘anga pea ne toe foki mai pē ‘o hoko ko e tiuta ‘i he Kolisi Taufā‘āhau mo Pilolevú ‘i he ngaahi ta‘u lahi. Na‘á ne hū mei ai ki he Kolisi ko Sia‘atoutai pea mei ai ki he Pacific Theological College ‘i Suva, Fisi. Na‘á ne foki mai pē ‘o ngāue ‘i he ‘Ōfisi ‘o e Siasí ‘i Fanga-‘o-Taha, Kolofó‘ou mo e Tangata‘eiki Palesiteni Mālōlō, Lopeti Taufa. Na‘e toe hoko atu ‘a Sela ki he Ako‘anga Tohitapu ko Claremont ‘i ‘Amelika lolotonga ia ‘oku ne tauhi fakalaumālie ki he Siasi Metotisi ‘o Colton pea monū na‘e fakaola mei langi ‘a ‘ene feinga.

Fāmili: Na‘á ne ma‘u hoa ki he Faifekau ko Sione Manu ‘o Kolofó‘ou mo Felemea pea fakakoloa kināua ‘aki ha fānau ‘e tolu; Setaleki Manu, ‘Aisea Manu pea mo Sela Salaovea Manu. ‘Oku ‘i ai mo e ki‘i mokopuna ko Vaimoana Manu.

Ngāue: Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he Konifelenisi ‘i Pangai, Ha‘apai ‘i he ta‘u 1990 pea ko e fuofua faifekau fefine ia ‘a e Siasí. Na‘e fa‘a ongo meiate ia ‘ene hounga‘ia mo e lau monū he ngaahi fale‘i lelei ‘a e Palesiteni Mālōlō, Sione ‘Amanaki Havea, pea pēhē ki he tamai ko Pīsope Sione Kami.

Na'e hoko atu ai pē 'ene faifatongia' i 'Amelika kae tautefito ki he Vāhenga Colton. Na'e falala kiate ia 'a e Palesiteni' mo e Konifelenisi' 'o ne hoko ko e Faifekau Pule 'o e Vahefonua 'Amelika mo Hawaii' i he ngaahi ta'u lahi. Na'e toe ui 'e he Konifelenisi' ke ne hoko ko e Talēkita ki he Potungāue 'a Fafine' i Tonga' ni. Pea mei ai na'e pau ke ne toe foki pē ki 'Amelika koe'uhī ko 'ene tu'unga mo'ui lelei fakasino'. 'I he ta'u 2023 ko e kakato ia hono ta'u fitungofulu pea mo hono ngafa ki he Siasī.

Na'e hoko mai 'a e ui 'a e 'Otua Mafimafi' kia Sela i he 'aho Sāpate 22 'o Sune, 2025. Ko 'ene pekia eni kuo kakato hono ta'u fitungofulu mā ua mo e māhina 'e ua.

Ko e tukulaumea: Ko ha kongā si'i pē 'eni 'a e ngaahi tāpuaki na'e 'inasi ai 'a e fa'e faifekau ni, 'isa ko e hā 'aku ke 'auliliki he 'oku 'a e 'Otua pē 'a e lāngilangi' mo e ngeia'. Fakafeta'i pē na'e 'inasi ai 'a Ki'i Sela. Na'e fakakoloa'aki ia ke malanga'i 'Ene kōsipeli' pea kei vanavanaiki mai hono le'ō pea ai mo e ngaahi potu folofola na'e fa'a fakama'unga ki ai 'ene tokanga' 'o kau ai 'a:

Maika 7: 7&8: *Ka ko au te u fakasio atu he ha'u 'a Sihova te u nofo'aki tali ki hoku 'Otua fakamo'ui'anga 'e ongo'i au 'e hoku 'Otua. 'Oua te ke fiefia 'iate au 'e hoku fili he neongo te u tō te u toe tu'u neongo te u nofo he po'uli te u ma'u 'a Sihova ko 'eku maama. Na'e pehē 'ene fa'a tokanga ki he Himi 571 kae tautefito ki he veesi ko 'eni: 'Ofaange ke hunuki, Hotau lotu tu'a ni, Ha me'i 'ofa ko e huli, 'O e 'ofa 'a e Tamai!'Ē ke tupu ai pē ia, Ho'otautolu laumālie! Pea faifai 'o lōmia, Ngaahi 'ofa fulipē.*

5. Viliami Uini Langi

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a Viliami Tateau Langi ka na'e 'iloa pē ko Viliami Uini Langi i he 'aho 14 'o Sepitema 1938. Na'a' ne tupu hake i he tangata'eiki ko Fākitahi 'o Ha'ano mo Kanokupolū pea mo Tupou Sunia Hau 'o Lofanga mo Ha'atafū. Na'e i ai hono ngaahi tehina mo e tuofāfine ko Tahaafe, 'Olivia Hau Lelena, Mohuanga Hau, Sela Hurrell, Faifekau Faka'osi Hau, Fotu Hau pea mo Kalolaine.

Ako: Na'e kamata pē 'ene ako' i he Lautohi Pule'anga 'a Kanokupolū pea hū mei ai ki he Kolisi ko Tupou' pea ne nofo mai i ha ki'i vaa'i taimi 'o tokoni ki he siasi fakakolo' mo tokoni kia Vili Sūnia (Fataki-e-Hau mo Vika) he na'a' na ohi ia. Na'a' ne hoko ko e tangata malanga hoko, pea fokotu'u ia ko e Taki Evangēliō ki he Vahenga fakahihifō. Na'a' ne hū mei ai ki he Kolisi ko Sia'atouta' lolotonga 'okū ne kei talavou si'i. Na'e i ai 'ene manatu melie na'a' na fale fakataha mo Senituli Koloī.

Fāмили: Na'e ma'u hoa kia Melenaite Saili 'o Fata'ulua, pea i ai mo 'ena ki'i fanau 'e toko 5. Ko e lahi taha' ko Vili Sūnia Langi, mali mo 'Akanesi 'Asipeli 'o Ha'ateiho; Paea-he-lotu Langi, ma'u hoa kia Palolo 'Ila'angana 'o Palo Alto, USA; Sila-ki-vai Langi ma'u hoa kia Laisani Waqa, 'o Sawana Fisi; 'Ilaisaane Tupou Langi ma'u hoa kia Sione Uele 'o Veitongo; pea ko e si'isi'i taha' ko Siosifa Langi, ma'u hoa kia 'Alilia Sinipata 'o Taosa Vava'u. Na'e i ai mo e ki'i fānau ohi ko Matisi Uini Langi pea mo Taufa Langi Uele. Na'e i ai mo e makapuna 'uluaki 'e 18 mo e makapuna ua 'e toko 8.

Ngāue: Na'a' ne kamata ngāue faka-Setuata he ta'u 'e 20 i he ngaahi kolo ko eni: Mataika Vava'u, pea hoko atu ki Holeva, Mata'aho 'Eua, Pangai 'Eua, Ha'akame pea mo Fatai i Tongatapu. Na'e kamata 'ene ngāue faka-Faifekau i Tokomololo Tongatapu, hoko atu ki Fotua, Ha'apai, Veitongo, 'O'ua, Lomoloma i Fisi, Taosa, Tu'anekivale pea mo Ha'atafu – ko e ta'u ia 'e 22. Na'a' ne hoko ko e Faifekau Mālōlō pea na'e le'ole'ō mai ki Hofoa ha ngaahi taimi. Na'e pekia 'a Viliami i he 'aho 7 'o Sepitema, 2025.

Fakamuimānoa: Ko e talanoa ngāue, 'ikai. Na'a ne loto pē ke tuku ki he ngaahi siasi fakakolo ne fakapaea holo ai lolotonga 'a hono 'ave e Kosipeli ke talatalanoa pē ki he ngāue pe na'e 'i ai ha ki'i lelei pe ko e koto laufanō pē e feinga ki ha lelei. Ko 'ene fanafana tuku ki he fanaú, siasi mo e koló...”*pea hiva'i mai mu'a e 115*” pea lolotonga hono hiva'í na'e si'i hiki ai pē.

6. 'Ēfoti Kamaloni Tangataevaha

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a 'Ēfoti Kamaloni Tangataevaha 'i Feletoa, Vava'u 'i he 'aho 12 'o Fēpueli, 1954, ki he ongo mātu'a ko Sione Kamaloni Tangataevaha 'o Feletoa, pea mo Luseane Vākē Palu 'o Mataika/Mangia, Vava'u. Na'e 'i ai 'ena fānau 'e toko hongofulu mā taha (11), 'a ia ko e toko 8 tangata mo e fefine 'e 3. Ko e lahi taha ko, Po'ese Kamaloni Tangataevaha, Mafi Kamaloni Tangataevaha Halafihi, Taukotofa Kamaloni Tangataevaha, Fasi Kamaloni Tangataevaha, 'Isileli Kamaloni Tangataevaha, 'Opeti Kamaloni Tangataevaha, Pesa Kamaloni Tangataevaha, Vaivevea Kamaloni Tangataevaha, 'Ēfoti Kamaloni Tangataevaha, Kolianita Kamaloni Tangataevaha pea mo 'Ētuina Kamaloni Tangataevaha.

Ako: Na'e ako pē 'a 'Ēfoti 'i he Lautohi Pule'anga 'a Feletoa 'i he 1960 – 1964. 'I he 1965 na'a ne lava'i lelei ai 'a e sivi hū ki he Tonga High School ka na'e 'ikai ke ne hū ki ai kae hū pē ki he Kolisi Tonga 'i he 1966 he na'e 'i ai mo hono ta'okete ko Vaivevea Kamaloni Tangataevaha. Na'e mahino 'aupito 'a e 'atamai'ia mo e fakakoloa poto na'e fai 'e he 'Eiki ki he tamaio'eiki ni 'i he ngaahi lavame'a na'a ne fakahoko talu 'ene hū ki he kolisi.' Na'a ne hoko ko e kāpiteni 'i he'enu kalasi 'i hono fuofua ta'ú pea na'a ne hiki fakalaka tu'o 2 pe mei he levolo ki he levolo. 'I he taimi foki ko 'eni na'e kei ngāue'aki ai 'a e Sivi Tutuku Ma'ulalo (Lower Leaving Exam) pea mo e Sivi Mā'olunga (Higher Leaving Exam), ka 'i he 'atamai'ia mo e fakakoloa poto 'a e 'Otua na'a ne lava'i faingofua pē 'a e ngaahi sivi ni 'o ne hiki hake 'o kalasi tatau mo hono ta'eketé 'i he kalasi mā'olunga 'o e Kolisi. Na'a ne hū ki he Kolisi Sia'atouta 'i he 1986 'i ha faka'ului na'e fai 'e he 'Eiki. Na'a ne Kāpiteni 'i he Kolisi 'i he 1988, ko e faka'osi ia 'a e kāpiteni 'i he polokalama ako faka-Tonga kae hoko atu e tu'ukimu'a 'o e Kolisi ki he Polokalama BD.

Fāмили: Na'e ma'u hoa 'a 'Ēfoti kia Toa'ila Ta'ufou 'o Taoo/Utui, Vava'u 'i Fēpueli 1975. Na'e tāpuaki 'aki kinua 'a e fānau 'e toko 5; (1) Manusi Tangataevaha Ha'ungatau ma'u hoa kia Niu Takeifanga Ha'ungatau 'o Holonga, Tongatapu, (2) Luseane Vake Tangataevaha Lātū ma'u hoa ia kia Suliasi Lātū 'o 'Eua, (3) Lātū Tangataevaha ma'u hoa pea mo 'Akanesi 'o 'Eua, (4) Sēmisi Tangataevaha ma'u hoa kia Timaleti 'o Matamaka mo Nukunuku ka 'oku na nofo USA, (5) 'Atunaisa Tangataevaha ma'u hoa pea mo 'Akanesi 'o Niuatoputapu ka 'oku na nofo Senē, Aositelēlia. 'Oku 'i ai e makapuna 'uluaki 'e toko 17.

Ngāue: Hili 'ene feinga ako he Kolisi Tonga, na'e hoko atu ki he ngāue he Poate Ngaahi Koloa 'o ne hoko ai ko e Kalake mei he 1974 – 1985. Na'e 'osi 'ene ako mei he Kolisi Sia'atouta pea hoko atu ai pē he 1989 ko e tokoni tauhi laipeli 'o tokoni kia Koloti Ma'u. Na'a ne kamata ngāue faka-Setuata 'i Ta'ehaloto pea hoko atu ai ki 'Alakifonua hili hono fokotu'u ia ko e Faifekau Akoako 'i he 1994. Na'e hokohoko atu 'ene ma'u potungāue ki Fonoifua, Holopeka, Houma – 'Eua, Pangai – 'Eua, Houma – Vava'u, Neiafu pea faka'osi mai ki Veitongo he 2017.

Na'e poaki mālōlō 'i he 2017 ko e faingata'a fakaesino, pea ongo'i 'e 'ikai kei lava 'o fai lelei 'a e ngāue. Na'a ne poaki mālōlō 'aupito mei he ngāue pea lolotonga e vaha'a taimi ko 'eni na'e kakato ai hono ta'u fitungofulu (70).

Ko e tukulaumea: Na'e tali 'io pē 'a e faifekau ni ki he fehikitaki 'a e Palesiteni mo e Konifelenisi 'o a'u pē ki he'ene pekia. Na'a ne mo'ui'aki 'a e koloa na'e tō mo'ona 'e he Tama Pilinisi, “Ke u ako ke u fiemalie pē, he me'a 'oku ou 'i ai.” Pea ko 'ene tataú na'e fai'aki 'a e folofola 'ia Filipai 4:11-13 mo e Himi 598: “*Ka fefeka 'a e fekau na, 'Eiki ē tokoni mai. Ke u to'o hake pē 'o fua; Nofu atu hono fai. Pea u lea he'eku to'e, "Fai ho finangalo pē!"*”

7. Siosiua Seluiavita Pele

Tupu'anga: Na'e fanau'i 'a Siosiua Seluiavita Pele (na'e 'iloa ko Selu Pele) 'i he 'aho 4 'o Siulai 1949 ki he ongo mātu'a ko Viliva'e Pele 'o Holopeka, Ha'apai pea mo 'Amelia Tupou 'o Mangia, Vava'u. Ko e fika 5 ia 'i he fānau 'e toko 11, 'a ia ko e toko 6 tangata pea 5 fefine: Faifekau Siosaia Fakatētē-i-Pangai Pele, Mehatala 'Asepasa Pele, Siope Lea-mei-Vaka Pele, Sela Sausini Paasi, Faifekau Siosiua Seluiavita Pele, Lēa'ātū 'Āvala Pele, Lose Pongilau Kaitapu, Lupe-tō-lelei-ki-Saione Tonutonu, 'Aliko Matangi Pele, 'Tunisi 'Amanaki Lelei Talia'uli pea mo Toakase Valenisia Fakakovikaetau.

Ako: Na'e kamata ako pē 'a Selu 'i he GPS Kouló, 'i Ha'apai pea' ne hiki mei ai ki he Akoteu ko Pētani 'i Pangai. Na'a' ne hū ki he Kolisi Taufā'āhau 'i he 1962 'o ne lava'i ai 'a e Sivi Tutuku Ma'ulalo 'a e Pule'angá. Na'e faiako 'enau tangata'eikí, Vili Pele, 'i he Siasí pea na'a' ne pekia 'i he 1963 'oku kei iiki 'a e tokolahi 'o e fānau. Ka 'i he lotolahi mo e tui 'Otua 'a e fine'eikí, 'Amelia Pele, 'o ne fepoupouaki mo e lahi taha 'o e fānau, Siosaia mo e tamaiki lalahí pea pehē ki he fāmili, na'e lava ai ke tokoni'i mo ako'i 'a e toenga 'o e fānau 'o ma'u ai 'enau mo'ui pea nau kumi fonua mai ki Tongatapu ke fakalahi'aki 'a Holopeka pea mo Mangia. Na'a' ne hū ki he Kolisi ko Tupou 'i he 1966 pea' ne hū mei ai ki he Ako Mā'olunga ko Tupou (Tupou High School) 'i he 1968 'o 'osi mei ai 'i he 1972. Na'a' ne hū ki he Teachers Training College 'i he 1985 'o ma'u mei ai 'a e Tipiloma 'i he 1987. Na'a' ne hoko atu ki he 'Univēsi 'o e Pasifiki Tonga (University of the South Pacific), Suva, Fisi, 'o ma'u mei ai 'a e faka'ilonga ako ko e Bachelor of Arts.

Fāmili: Na'e ma'u hoa 'a Rev. Siosiua Seluiavita Pele kia 'Ovalata Tupou 'o Ha'akio, Vava'u 'i he 1988, 'a ia ko e 'ōfefine 'o Misele mo Sālotē Tupou. 'Oku 'i ai hona 'ōfefine pē 'e taha ko Lupe Tō-Lelei-ki-Saione Pele pea 'okú ne ma'u hoa kia Tēvita Tu'akipulotu Ma'u. Na'e 'i ai pē mo hona foha ohi ko Siosiua Christian Tupou 'okú ne fakapaea 'i 'Aositelēlia.

Ngāue: Na'a' ne kamata faiako 'i he Kolisi ko Tupou' pea' ne hiki mei ai ki Nukunuku 'i he teemi pē 'e taha 'i he 1977 pea' ne toe foki pē ki he Kolisi ko Tupou' 'o a'u ki he 1984. Na'a' ne foki mei he'ene ako 'i Fisi' 'o faiako 'i he Ako Mā'olunga ko Tupou' 'i he 1991 pea' ne hoko ko e Tokoni Pule Ako 'i he 1995-1998. Na'a' ne hiki 'o Pule Ako 'i he Kolisi Mo'unga 'Olive' 'i he 1999-2004 pea' ne hiki ki he Kolisi ko Tupou' 'o hoko ko e Tokoni Pule (Administration) 'i he 2005-2010. Na'a' ne hiki 'o Pule Ako 'i he Kolisi Taufā'āhau mo Pilolevú 'i he 2012-2013 pea hiki ai ki he 'Ōfisi Ako 'a e Siasí 'i he 2014.

Na'a' ne hoko ko e Faifekau Akoako 'i he 1995 lolotonga ia 'ene ngāue 'i he Ako Mā'olunga ko Tupou' (Va'a Vaolōloa). Na'e hilifakinima ia 'i he Konifelenisi hono 78 'i he 2001 'i Vava'u. Ko 'ene ngaahi ngāue faka-faifekau' ko Houmakelikao 'i he ta'u 2015-2016 pea mo Longolongo mei he ta'u 2017-2019. Ko e ta'u 'e 47 fakakātoa na'e ngāue ai 'a Selu Pele ma'ae Siasi Uēsiliana Tau'atāina 'o Tonga' pea ko e ta'u 'e 42 ai ko 'ene ngāue fakafaiako pea ta'u 'e 5 ko 'ene ngāue faka-faifekau ma'u potungāue.

Ko e Tukulaumea: Na'e feinga ma'u pē 'a faifekau' ni ke fakakakato hono fatongia' ki hono fāmili. Ko e tangata ne mata kāinga mo 'ofa fāmili. Ne hoko hono loto falé ko e fakataha'anga 'o e fāmili, he ko ia pē ne toe mai hili e pekia hono fanga tokoua'. Na'a' ne laukau'aki hono Holopeka' mo hono Mangia'. Na'a' ne fiefia ma'u pē 'i ha'ane fetaulaki mo ha taha he ongo kāinga' pea na'a' ne manako ke fakatalanoa kiate kinautolu 'o faka'eke'eke 'a e ngaahi fāmili 'i motú.

Na'e mo'ui'aki 'e he tamaio'eikí ni 'a hono fakahoko 'a e ngāue kotoa pē ki he lelei taha'. Na'e 'ikai ke ne manako 'i he fa'a fakakata 'i hono fakahoko ha fatongia he ko e tangata na'e manako ki he ngāue ma'a' mo maau'. Na'a' ne sai'ia ma'u pē ke ma'a 'a e me'a kotoa 'a hono ngaahi teuteu' tautautefito ki hono silipá mo hono senitoló ke hā ma'a ma'u pē. Na'a' ne sai'ia ma'u pē

ke ma'a 'a peito, 'ikai ke 'i ai ha peleti pe kulo 'e 'uli 'o a'u ki hono fufulu faka'aho pē mo e sitou honau 'apí. Na'a ne fakamā'opo'opo ma'u pē 'ene ngaahi fakamolé ke mahino 'e mo'ui pē 'a hono fāmilí. Ko e tangata na'a ne poto 'i he nofo masiva' he na'e kau 'a e kongā 'o e Filipai 4:12 he'ene ngaahi veesi fakalotolahí. "Ne ako'i au 'i he'eku me'a tāu taha mo hono kotoa, ka u pōtopoto'i 'i he nofo mākona mo e nofo fiekaia, mo e nofo mohu me'a mo e nofo masiva'."

Na'a ne manako ma'u pē ke nofo ki he 'Eiki' he'ene lau faka'aho 'ene Folofola' mo fai 'ene lotu. Na'a ne hoko ko e faifekau mālōlō 'i he 'aho 23 'o Sānuali 'o e 2020. Ko 'ene Veesi folofola manako, Saame 115:1, 'Oua na'a 'amautolu, 'Eiki, 'oua na'a 'amautolu, kae tuku 'a e kolōlia ki ho huafa 'o'ou. Koe'uhí pē ko ho'o 'ofa, koe'uhi ko e mo'oni 'a e 'Afiona'. Ko 'ene himi manako' ko e Himi 365.

8. Koliniasi Longalei Takau

Tupu'anga: Ko Koliniasi Takau na'e fanau'i ia 'i he 'aho 17 'o 'Aokosi 1946 ki he ongo mātu'a ko e faifekau ko 'Atunaisa Ika Tuli-ki-moana Takau 'o Hoi, Ma'ufanga mo Niuafou'ou pea mo 'Akesa Samate Fifita 'o Ofu, Vava'u mo Safata, Ha'amoā. Ko e fika 6 ia 'i he fānau 'e toko 13. Ko e lahi taha' ko Sihoiata Fotu, hoko ki ai 'a Kalolaine Payne, Nanisi Mafile'o, Viliami Takau, Viola Mahe, Koliniasi Takau, 'Ofa Nekesi, Salesi Takau, Lopeti Takau, Tohi Helu, Tilisi Tongatu'a, Dr. 'Aisake Takau pea mo Ika Tuli-ki-moana Takau.

Ako: Na'a ne kamata he ki'i ako 'i Pelehake, lolotonga 'oku nau faifekau ai, pea nau hiki mei ai ki Pea pea ne hū ki he Ako Lotoloto ko *Peteli* 'i Pea. Na'e kau 'ene tangata'eiki' 'i hono fokotu'u e ki'i ako'anga ni pea ako ai pē ai 'a Koliniasi mo e ngaahi feitu'u ne nau hiki holo ai 'i he ngāue fakafaifekau 'a e ongo mātu'a. 'I he'ene foki mai ki Tongatapu na'e hū 'a Koliniasi ki he Kolisi ko Tupou pea ne faka'osi ki he Ako Ma'olunga ko Tupou.

Na'e mahino ko hono manako 'a e lesoni ngoue' pea na'e ma'u hono faingamālie ke folau ki Nausori, Fisi 'o ako 'i he ako'anga ngoue 'i Nausori ko *Navuso*. Lolotonga ko ia 'oku nofo 'i Fisi 'a e tehina 'o 'ene fa'ee' ko 'Eliana Lātū 'a ia na'e tokoni lahi 'aupito ki he'ene nofo' mo 'ene ako 'i Navuso. 'I he'ene foki mai mei Navuso, na'a ne faiako 'i Mailefihī pea ma'u fāmilī ai. Hili ha ngahi ta'u mei ai, na'e toe hoko atu e feinga ako' ki Nu'u Sila.

'I he poupu mo e tokoni 'a hono ta'okete ko Viliami na'e ma'u 'a hono faingamālie ke hū 'o ako ki hono mata'itohi 'i he ngoue' (Horticulture) 'i he Massey University 'i Palmerston North, Nu'usila. Na'e 'ikai ko ha hala fononga faingofua koe'uhī ko e fiema'u ke totongi 'ene ako', ko ia na'e ako pē mo ngāue 'i he ngahi faama kehekehe ke fua'aki 'ene ako' mo tokoni ki hono ki'i fāmilī. Na'a ne 'omai hono fāmilī mei Tonga 'i he 1978 lolotonga ia 'oku neesi 'a hono ho'a 'i he Falemahaki Vaiola pea kei iiki e ki'i fanau.

Na'e ma'u ai e faingamālie 'a hono ho'a, Talau, ke ngāue 'i he Falemahaki Palmerston North pea fai e feinga 'o ma'u mo 'ene Tohi Lēsisita Neesi 'i Nu'u Sila. Na'e hoko eni ko e tokoni lahi ki he ako 'a Koliniasi mo e nofo 'a e fāmilī. Ko 'ena ki'i fānau fefine' na'a nau ako kotoa 'i he *Winchester Primary School* 'i Palmerston North. Na'e ma'u lotu e fāmilī ki he *Wesley Methodist Church* 'i he taimi na'e kei tokosi'i ai 'a e ngahi fāmilī Tonga 'i Palmerston pea na'e ui leva 'a e ki'i fakataha'anga lotu 'a e kakai Tonga' ko e *Hala Fungani*. 'I he 'aho ni kuo tokolahi 'a e Komiuniti Tonga 'i Palmerston North pea mo e fai'anga lotu ko 'eni.

'I he ta'u 1982 na'e ma'u ai hono mata'itohi 'i he ngoue' (Bachelor of Horticulture) mei he Massey University.

Fāmilī: 'I he 1970, lolotonga 'ene faiako 'i he Kolisi Mailefihī Siu'ilikutapu, na'a ne ma'u ho'a ai kia Melelini Talau Palu (pekia) 'o Koulo, Kolomotu'a mo Fasi-mo-e-Afi, lolotonga ia 'oku neesi 'a Talau 'i he Falemahaki ko Pilinisi Ngū.

Na'e fakakoloa hona lotofale'aki ha fānau fefine 'e toko tolu. Ko e lahi taha' ko 'Akesa Lineni Talanoatau, 'oku mali mo Sione Talanoatau 'o Lofanga mo Longolongo. Ko e fika ua ko Keasi Konilia Pongi, 'oku mali mo Sione Fainga'anuku Pongi 'o Niua Toputapu; pea ko e si'isi'i taha' ko Fololita Sienisia Frenda Sila, 'oku mali mo Taniela Finau Sila 'o Nomuka'. 'Oku 'i ai 'a e makapuna 'uluaki 'e toko 7 mo e makapuna ua 'e 1.

Ngāue: Na'a ne foaki kakato 'ene mo'ur' ki he akó, ngoue', lotu' mo e langa hake 'o e kakaí. Hili 'ene ako ngoue 'i Navuso, Fisi', pea mo e ma'u hono mata'itohi', na'a ne foki mai ki Tonga 'o ngāue 'i he akó 'i he tafa'aki ngoue', kau ai 'ene faiako 'i he Kolisi Mailefihí' mo 'ene ngāue 'i he Poate 'o e Ngaahi Koloa'.

Na'e hoko ko e Setuata 'i Ta'ehaloto pea hili ia, na'e ui ke hoko ko e Pule Ako 'o e Kolisi Ngoue ko Hango', 'Eua 'i he 1997. Lolotonga 'ene taki, na'a ne fokotu'u ai 'a e Polokalama Fakaakeake Ta'u 'e 10 (1997–2007) ke toe langa hake 'a e ako'anga', fakalelei'i e ako 'i loki akó' mo e ako ngāue' (practical), pea toe fakafo'ou mo e ngaahi polokalama ngoue mo e fanga monumanu'.

'I hono taimi 'i Hango', na'a ne fakalahi e ngaahi fengāue'aki mo e ngaahi kautaha mo e ako'anga mei muli hangē ko e VSA, Massey University, Rotary Clubs, Peace Corps mo e Uniting Church, 'o tokoni ki hono toe vakai'i mo fakalalakaka'i e silapa, ngaahi fale, nāunau ako mo e *accreditation* 'o e ngaahi polokalama *certificate* mo e *diploma*. Na'e hoko 'eni ko ha makatu'unga ke tokolahi ai e fānau ako Hango kuo nau hoko ko e kau mataotao, faiako, taki mo e kau ngāue 'i he ngaahi mala'e kehekehe.

Na'e hilifakinima ia ko e faifekau 'i he 2000 lolotonga 'oku ne Puleako 'i Hango, pea hili ia na'a ne hoko ko e Pule Pisinisi ki he ngaahi ngāue fakalalakaka 'a e Siasí' pea kei hoko atu pē 'ene tauhi fatongia lotu 'i Ta'ehaloto mo Ma'ufanga.

Neongo 'ene puke 'i hono ngaahi ta'u faka'osi', na'a ne kei tauhi pe hono fatongia ki he lotu', fāmilí' mo e kakaí.

Na'e pekia 'a faifekau' ni 'i he 'aho 3 'o Nōvema 2025, 'i hono ta'u 79, pea tuku mai ha tofi'a mahu'inga 'o e taki lelei, tui mālohi, ngāue mateaki mo e loto tokoni ki he Siasi, fāmilí' mo e fonua'.

Ko e tukulaumea': Ko e fakamuimānoa 'o e tala-loto 'a Faifekau Koliniasi Takau' 'oku fakamā'opo'opo'aki: "Ko 'ene 'ofa mo 'ene kelesi 'oku tau lava ai", pea 'oku 'oatu fakataha ia mo e tala-loto 'a Sione Uesilē ka ko e kaveinga ngāue 'o e ta'u faka-Konifelenisi ko eni, "Ko e me'a tēpuu' ko e 'iate kitautolu 'a e 'Otua".

Ko 'ene folofola manakó' ko e Saame 103:1-2 *Fakafeta'i kia Sihova 'a hoku laumālie, mo ia kotoa pē 'oku 'iate au, fakafeta'i ki hono huafa mā'oni'oni e. Fakafeta'i kia Sihova, 'a hoku laumālie: pea 'oua na'a ngalo 'ene me'a'ofa fulipē. Ko 'ene himi manakó' ko e Himi 569 vs 1: Vakai 'a e 'ofa lahi, 'a si'etau Tamai; 'A 'ene fakahā ki ha kau angahala, 'e ui pē tokua, ko e Fānau 'a e 'Otua.*

9. Finefeuiaki Mafi

Tupu'anga: Na'e tupu 'a Finefeuiaki Mafi 'i he ongo mātu'a ko Lavinia Hepi Mafi 'o Koloa mo Hunga Vava'u, pea mo Sione Pisikete Mafi 'o Ovaka mo Taoa, Vava'u. Na'e tupu 'a Finefeuiaki Mafi 'i he fānau 'e toko 7: ko Sela Mafi Pulu, Finefeuiaki Mafi, 'Alilia Teu-ki-Palataisi Kaifahina, Fisi'ilose Mafi, Sunia Pale Mafi, Mapa Tonu pea mo Faka'amu-ke-Ikuna Mafi.

Ako: Na'a ne ako 'i he Lautohi Pule'anga 'a Taoa' pea hoko atu ki he Kolisi Sā 'Aniteluu' 'i Nuku'alofa. Ko e tamaio'eiki mohu faiva lea pea 'iloa 'i he'ene anga fakafeta'i he me'a kotoa pē.

Na‘á ne tupu hake ‘i ha ‘ātakai lotu, ‘o lālanga ai ‘ene mo‘ui fakalaumālie‘ mo ‘ene tukupā ki he ngāue ‘a e ‘Eiki‘.

Na‘á ne hoko ko e taki potungāue talavou, taki lotu fehu‘i, mo e malanga hoko, ‘o hā ai ‘ene manako lahi ki he ngāue faka‘evangelioo‘ mo e ngāue fakataha mo e to‘utupu‘.

Na‘á ne ma‘u foki ‘a e faingamālie ke fakafofonga‘i atu ‘a e Siasí ‘i he ngaahi seminā ‘a e Pasifiki‘ na‘e fakahoko ‘i Fisi ‘i he 1988 pea mo Nuku‘alofa ‘i he 1991. Na‘á ne hokohoko atu hono poletaki ‘ene mo‘uí ki he ngāue faka‘evangeliō ma‘ae ‘Eiki‘, pea ‘i he 2002 na‘á ne tukupā kakato ai ki he ngāue ko ‘ení.

Fāmili: Na‘e ma‘u hoa ‘a Finefeuiaki Mafi kia Lisiola Mafi ‘o Nomuka mo Mango, Ha‘apai. Na‘e fakakoloa kinaua ‘aki ha fānau ‘e toko 4: Sione Pisikete Mafi (pekia), Paea-ki-‘Ulukivai Mafi, Naomi Mafi, pea mo Sione Pisikete Mafi.

Ngāue: Na‘e hoko ko e Faifekau Akoako (2002) pea hū ki he Kolisi ko Sia‘atouta‘ (2003) pea ma‘u ai mo ‘ene Certificate mei he Billy Graham Training Center. Na‘á ne toe hoko foki ko e Pule Ngāue ki he toko 10 ‘i he langa ‘o e Fale Fakataha‘anga fakamanatu ‘o Salesi mo Sione Uesilee‘, hili ia ‘ene faka‘utumauku ‘i he langa ‘o e ki‘i fale fakataha‘anga fakakolo ‘o ‘Efesoó‘. Ko e tangata ivi lahi ia ‘i he ngāue ‘a e Kolisi‘, pea na‘e fakahā ‘ene mateaki mo ‘ene loto ngāue ‘i he ngaahi fatongia kotoa pē.

Na‘á ne ‘osi mei he Kolisi‘ (2005) pea foki ki he ‘Ōfisi ‘o e ‘Evangelioo‘ ‘o kamata ngāue ai ‘i he 2006. Na‘á ne hoko ko e Tokoni Talēkita ‘Evangeliō, pea ma‘u mo e faka‘ilonga Certificate in Theology and Pastoral Ministry with Honours (Sune 2006). ‘I he māhina tatau pē, na‘e hilifakinima ai ia ko e faifekau hoko ‘i he Konifelenisi‘.

Na‘e ui ia ‘e he Konifelenisi‘ ko e Faifekau Potungāue (2006–2010), hoko atu ki Ha‘alalo (2010–2012), Ha‘avakatolo (2012–2016), pea mo Ta‘anea (2016–2019), pea na‘á ne toki poaki mālōlō ai koe‘uhi ko ‘ene tu‘unga mo‘ui lelei‘.

Na‘á ne folau ki ‘Amelika ‘i he 2020, pea toe foki mai ‘i ‘Aokosi 2024 ‘o kei hoko atu ‘ene tauhi lotu‘ ‘i he Siasí ‘o Taoa‘ mo tokoni ki he Faifekau ‘o e Potungāue‘.

‘I he ‘aho Sāpate 17 ‘o ‘Aokosi 2025 — ko e Sāpate Sia‘atoutai ia, ‘i he taimi 1:22 pm, na‘e tatau mai ai ‘a e faifekau‘ ni ki he fāmili‘ mo e Siasí.

Ko e tukulaumea‘: Ko ‘ene folofola manako‘ ko e Saame 1:1–3 pea ko ‘ene Himi manako‘ ko e Himi 494.

10. ‘Isileli Taufā‘ao

Tupu‘anga: Na‘e fā‘ele‘i ‘a ‘Isileli ‘i he ‘aho 11 ‘o Tīsema, 1956 ki he ongo mātu‘a ko Tevita Kata Taufā‘ao, na‘e ‘iloa‘aki ‘a e hingoa matāpule ko Ngāngā-e-Hau, ‘o Taoa Vava‘ú, pea mo Sisifā Taufā‘ao ‘o Kolovai mo Houma, Tongatapu‘. Ko e faifekau‘ ni ko e fika 2 ia ‘i he fānau ‘e toko 9: ko Vealala Taufā‘ao Lātū, Faifekau ‘Isileli Taufā‘ao, Koliniasi Taufā‘ao, Mele Lusiniasi Taufā‘ao, Tinalasa Vunga Taufā‘ao, Siale Taufā‘ao, ‘Alisi Velata Taufā‘ao Kali, Sione Teukava Taufā‘ao (Ngāngā-e-Hau) pea ko e si‘isi‘i taha‘ ko Filisalile Taufā‘ao.

Ako: Na‘á ne ako ‘i he Lautohi Pule‘anga ‘a Taoa‘ pea hoko atu ki he Kolisi Mailefihi mo Siu‘ilikutapu ‘o ne lava‘i ai ‘a e Sivi Tutuku Mā‘olunga ‘a e Pule‘anga‘. Na‘á ne mālōlō ai pē mei he ako‘ ‘o tokoni ki he fāmili‘ mo e ngaahi fatongia ‘o e Siasí.

Fāmili: Na‘e ‘uluaki ma‘u hoa ‘a ‘Isileli Taufā‘ao kia Mata‘ukipa Teu Taufā‘ao, pea na‘e fakakoloa kinaua ‘aki ha fānau ‘e toko 7 ‘a ia ko: ‘Akapei Fisi‘ihoi, Scott Raymond Taufā‘ao, Sherie Joy Taufā‘ao Taufā, Velata Jr Lanisi Taufā‘ao, Tevita Nasili-ki-Fualu Taufā‘ao , Simione ‘Uhila pea si‘i taha ‘a Makeleta ‘Uhila. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘uluaki ‘e toko 23.

Na'e mālōlō 'a Mata'ukipa lolotonga 'ena ngāue faka-faifekau 'i he kāinga 'o Palefau, pea kuo kekele'aki pē ia 'a Tu'anequivale. Na'e toe ma'u hoa 'a e faifekau ni kia Faleula Matangi Taufao 'o Ta'anea, Vava'u, lolotonga 'ene ngāue faka-faifekau 'i Pangaimotu, Vava'u, ka na'e 'ikai ha'ana fānau. Fakafeta'i ko e takaua ke fakakakato 'a e fatongia faka-faifekau, pea mo pou pou lelei ki he ngāue 'a e 'Eiki'.

Ngāue: Na'e kamata ngāue 'a e faifekau ni 'i he Siasi ko e Setuata Faka-Konifelenisi 'i he 1993 'i Ha'atu'a, 'Eua 'i he ta'u 'e 5. Na'e hiki ki Lape, Vava'u 'i he 1998-2000, pea ne hiki mei ai ki Hōleva (2000-2003) 'o ne lava ai ko e faifekau akoako 'i he 2003. Na'a ne kamata ngāue faka-faifekau ki Faleloa, Ha'apai (2003-2006); Tafahi, Niua Toputapu (2006-2007); mo Manuka, Tongatapu (2007- 2010). Na'a ne langa ai 'a e fale lotu 'o Manuka 'o huufi 'i he 2009 pea hiki mei ai ki 'Otea, Vava'u (2010-2013); Tefisi, Vava'u (2013-2017); Tu'anequivale (2017-2021) pea tō tau ai hono uai'fi, ko Mata'ukipa. Na'e hoko atu 'ene ngāue ki Pangaimotu, Vava'u (2021-2025), pea ne toe ma'u hoa ai kia Faleula Matangi. Na'a na hiki mei ai ki Koulo, Ha'apai 'i he 2025 pea ne tō tau ai 'i Tisema 'o e ta'u tatau, 'i hono ta'u 69. Ko e kakato pē ia 'a e māhina 'e 4 mo e 'aho 'e 15 'ena ngāue 'i he kāinga ni, pea na'e si'i tuku ai pē 'o kekele'aki 'a Koulo. Na'e fe'unga mo e ta'u 'e 32 mahina 'e 4 mo e 'aho 'e 15 'ene ngāue fakasevāniti 'i he tōkanga ngoue 'a e 'Otua'.

Ko e tukulaumea: Ko 'ene folofola manakó ko e Filipai 4:6-8, Mātiu 28:20, Kolose 2: 6,7. Ko e tala-loto 'a e faifekau ni, *“ko e feitu'u kotoa pē 'oku 'i ai 'a e palopalema ka ko e hala fononga ia 'o māmani. Ka ko 'eku falala kakato ki hoku 'Otua' 'oku mo'ui pea 'oku tataki au 'e he Laumālie 'o e 'Otua' ke 'oua na'a ku hoha'a tu'u ki he ngaahi palopalema 'o e ngāue faka-faifekau. Neongo 'ene faingata'a, ka 'oku 'i vaka pē 'a e 'Eiki' ke fai homau tauhi”*. Ko 'ene himi manakó ko e Himi 455 mo e 480.

11. Pelikani-he-Toafa Kauvaka

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a Pelikani-he-Toafa Kauvaka 'i he 'aho 1 'o Ma'asi 1966, ki he ongo mātu'a ko Salesi Kaufusi Kauvaka 'o Makavé pea mo Malia Tupou Vai'atā Maka 'o Talafo'ou. Ko e fika ua 'i he fānau 'e toko 6: Nanisē Kepa, Pelikani-he-Toafa, Senituli Folau, Suliasi Felemi Pōlā Vakatapu, Tapani Talolakepa Kauvaka pea mo Talifolau. Na'e fakahingoa 'a Pelikani 'e he'ene tama'i makatu'unga 'i he'ene sai'ia 'i he natula 'o e manupuna ko e pelikani 'o e toafa'. Ko e manupuna ko 'eni' ko hono natula' ke tuku atu 'ene mo'ui ma'a hono 'uhiki' ke nau mo'ui 'o ka 'ikai ma'u ha me'akai.

Ako: Na'a ne kamata ako 'i he Akoteu 'a e Siasi Uēsiliana 'i Sia'atoutai' (1973-1975); Lautohi 'a Talafo'ou (1976); Lautohi Pule'anga 'a Fāhefa (1977-1979); Kolisi Nuku'alofa (1980-1984); Ako Mā'olunga ko Tupou (1985) pea ne nofo 'o kamata ngāue 'i he Potungāue Ngāue 'a e Pule'anga he ta'u tatau. Na'a ne toki hū 'o ako 'i he Kolisi ko Sia'atoutai' 'i he 1993 ki he 1995.

Fāmili: Na'e ma'u hoa 'a Pelikani kia 'Aloma Masima 'o Ha'ateiho pea 'i ai 'ena fānau ko: Salesi Kaufusi Kauvaka ma'u hoa ia kia Vai'asini Lātū'ila 'o Tā'anga, 'Eua; Malia Tupou Vai'ata Tahī ma'u hoa ki 'Āhau, Tongatapu kia Henelē Minitī Tahī; Tālī-ki-Alafolau Kauvaka; 'Ioane Mateaki-he-Lotu Kauvaka ma'u hoa kia Temaleti Taliai 'o Mataika, Tongatapu; Solomone 'Enisolini Kauvaka; Rebecca Luise 'Ana Limoni ma'u hoa ki Niua Toputapu kia Sosefo Limoni; pea mo e foha 'eve'eva ko Nokisi Falepapalangi. 'Oku 'i ai 'a e makapuna 'e toko 8.

Ngāue: Na'a ne kamata ngāue 'i he 1996 'i he Kolisi ko Sia'atoutai' 'o a'u ki hono ui ko e Setuata faka-Konifelenisi 'i Mui'oa, Kauvai, Ha'apai (2004-2007). Na'e fili ia ke ne hoko ko e faifekau akoako (2007) pea kamata ngāue fakafaifekau 'i Tufuvai, 'Eua 'i he ta'u tatau pē.

Na'a ne foki ki he Kolisi Sia'atoutai' (2008) 'o fakakakato 'a e ako teuteu ma'ae kau faifekau 'i Kolo Tapu pea toki hoko atu ki Lavengatonga, Tongatapu (2009); Hā'utu (2011) pea

hilifakinima ai pē ko e faifekau hoko. Na‘a ne hiki ‘o ngāue ‘i Ha‘atafu (2015-2018); Sapa‘ata, ‘Eua (2018-2022); Fangale‘ounga, Ha‘apai he 2022 pea tō tau ai hono uaifí, ‘Aloma, ‘i Sepitema 2023. Ko ‘ene Potungāue faka‘osí pē ia. Na‘a ne tatau mai ki he fāmilí, Siasí mo e kāinga ‘i he ‘aho 26 ‘o Nōvema 2025.

Ko e tukulaumea: Ko e tangata na‘e le‘o fefeka, lea hangatonu, pea mateaki‘i hono ngaahi fatongia. Na‘a ne fehi‘a ‘i he toloi ngāue, pea loto ma‘u ke fai lelei ha ngāue pē ‘oku tuku kiate ia ‘o tatau ai pē pe ko e ngāue ‘a e siasi, kolo pe ko ha taha pē. Ko e taha ‘o e ngaahi taleniti na‘a ne manako aí ko ‘ene pulotu mo e hua hiva ‘i he ngaahi siasi na‘a ne ngāue aí. Na‘a ne akonaki ki he‘ene fanau - ko e ngāue ‘a e Siasí, kuo pau ke fai ‘i he loto lelei, ‘o tatau ai pē pe ‘oku ‘i ai ha taha pe ‘ikai.

Lolotonga ‘ene ngāue ‘i MUITOÁ, na‘e a‘usia hono fāmilí ha ngaahi faingata‘a mo ha ngaahi fononga fakatu‘utāmaki, ka na‘e ako‘i kinautolu ‘e he tamaí ni ‘aki ‘a e loto-to‘a, ngāue mālohí mo e teuteu ki he ngāue ‘a e ‘Eikí. Ko ‘ene faka‘amú ke hoko ‘ene fānaú ‘o fai fatongia ‘i he fungavaka ‘o e Siasí, ‘o ‘ikai ko e kumi tu‘umālie, ka ko e kumi tāpuaki mei he ‘Otua.

Ko ‘ene folofola manako, Saame 23:1 *“ko hoku tauhi ‘a Sihova ‘e ‘ikai te u masiva. Saame 27:4 “kuo u kole meia Sihova ha me‘a pe taha, ko ia pe te u kumi ki ai. Ke u nofo ‘i he fale ‘o Sihova ‘i he ‘aho kotoa ‘o ‘eku mo‘uí, ke siofi ‘a e faka‘ofa‘ofa ‘o e ‘Eikí, mo fakalaulauloto ‘i hono palasí.”* Ko ‘ene himi manako ko e 444, *“ko ‘etau tau ke ma‘u hotau fonua ‘i he langí.”*

12. Taniela Veamatahau

Tupu‘anga: Ko Taniela Veamatahau ‘o Matahau, na‘e fanau‘i ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai 1962 ki he ongo mātu‘a ko Samiuela Veamatahau pea mo Lu‘isa Veamatahau. Ko Taniela ko e lahi taha ia ‘i he fānaú ‘e toko 13 ‘a ia ko e toenga ‘o e fānaú ko Loumaile Veamatahau, Peni Pasifiki Veamatahau, ‘Iunisi Afu, Loisi Samisoni, Moala Veamatahau, Meleseini Veamatahau, ‘Ulima Veamatahau, Tiona Taufā, Paula Veamatahau, Sione Veamatahau, Lesieli Fualalo pea mo Tupou Veamatahau.

Ako: Na‘a ne kamata ako pē ‘i he GPS Matahau pea ‘ne hoko atu ki he Kolisi ko Tupou; Ako Lotoloto ‘o Nukunuku pea ne faka‘osi ki he Ako Mā‘olunga ko Tupou. Na‘a ne hoko atu ki he Kolisi Fakafaiako ‘o ne hoko ai ko e Faiako Lautohi Pule‘anga ‘i ha ngaahi ta‘u. ‘I he ta‘u 1993 na‘a ne pole ai ke ne hū mo hono fāmilí ki he Kolisi ko Sia‘atoutai pea ne fakakakato ai ‘a e Polokalama Certificate in Theology ‘i he ta‘u ‘e 3 pea ne hoko atu ai pē ‘o fakakakato ‘a e Bachelor of Divinity ‘i he ta‘u ‘e 4. Hili ia na‘e hoko atu ‘a ene feinga ki ‘Aositelēlia ‘i he Melbourne University ‘o ne ikuna ai ‘a e Masters in Theology.

Fāmilí: Na‘a ne ma‘u hoa kia Louena Vala ‘o Matafonua pea mo Matahau. Na‘e ‘i ai ‘ena fānaú ‘e toko 6 ‘a ia ko: Samiuela Veamatahau, Sefita Veamatahau, Lu‘isa Veamatahau (kuo ne pekia), ‘Iunisi Taufahema, Shalom Esther ‘Ofa‘i-Nafualu Kouvaka pea mo Fe‘ofa‘aki-a-Kakau Veamatahau. Na‘e ‘i ai mo hona ngaahi foha mei he Kolisi ko Sia‘atoutai ‘a ia ko Ikuna Fifita, ‘Ilaisa Fononga, Siotame Vaka‘uta, Heiloni Lātū, Foliaki Kali, Koheleti Siketi, Sefesi Laume, Tevita Fauonuku, Pita Pongi, pea mo Foliaki Kula. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 10.

Ngāue: ‘I he ta‘u 2005 na‘a ne foki mai hili ‘a ene feinga ako ‘i ‘Aositelēlia ‘o ne hoko ko e faiako ‘i he Kolisi ko Sia‘atoutai he ta‘u ‘e 17. Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he ta‘u 2012 pea Faifekau Le‘ole‘o ‘i Pelehake (2016) ‘o a‘u ki he Konifelenisi ‘o e 2017 pea ne toe foki pē ‘o hoko atu e faiako he Kolisi ko Sia‘atoutai. ‘I he 2022 na‘e ui ia ko e Faifekau Pule ‘o e Vāhenga Nukunuku. ‘I he Konifelenisi ‘o e 2025 na‘e toe ui ke ne hoko ko e Faifekau ki he Vāhenga Matahau ‘a ia ko hono kolo tupu‘anga ia. Pea ‘i he ‘aho 30 ‘o Sepitema 2025, ‘i hono ta‘u 63, na‘a ne tali ui ai ki he Māfimafi ‘a e ‘Otua ‘i he ‘api nofo‘anga faifekau ‘o e Vāhenga Matahau.

Ko e tukulaumea: Ko e manatu melie ‘a e fānau na‘a ne fa‘a manako ke lea‘aki, “*ka kovi ho‘o manatu, ‘e loi ho‘o ‘ofa.*”

13. Manu Hingano ‘Iongi

Tupu‘anga: Na‘e fā‘ele‘i ‘a Manu Hingano ‘Iongi ‘i he ‘aho 20 ‘o Ma‘asi, 1951 ‘i Mango, Ha‘apai. Ko ‘ene ongo mātu‘a ko e tangata‘eiki ko Mesui Hingano ‘Iongi ‘o Kolofou, Tongatapu mo Mango, Ha‘apai. Ko ‘ene fine‘eiki ko ‘Ana Fisi‘iahi ‘Iongi ‘o Pukotala mo Faleloa, Ha‘apai. Ko e si‘isi‘i taha ‘a Manu ‘Iongi ‘i he fānau ‘e toko tolu ‘a e ongo mātu‘a. Ko e lahi taha ko Mele Tinalasa Pālavi, fika ua ko Makelesi ‘Iongi pea ko e si‘isi‘i taha ko Manu Hingano ‘Iongi.

Ako: Na‘a ne ako ‘i he Lautohi Pule‘anga ‘a Fasi-mo e-Afi-‘a-Tungiri pea ne sivi mei ai ‘o lava ki he Kolisi Sā ‘Aniteluu. Na‘e hoko atu ‘ene ako ki he ‘Univesiti ‘o e Pasifiki Tonga ‘i Fisi (1982-1984); South Thames College, London UK; mo e University of Darwin ‘i ‘Aositelēlia. Na‘a ne faka‘osi ki he Kolisi Ako Tohitapu ko Sia‘atoutai. Ko e kotoa ‘o e ngaahi ako‘anga ni, na‘e lava‘i lelei ‘e Manu ‘Iongi pea mo hono ngaahi faka‘ilonga ako mei ai.

Fāmilii: Na‘a ne ma‘u hoa kia ‘Ofa ki Niua Faletau ‘Iongi ‘o ‘Utulei, Taunga mo Kolomotu‘a ‘i he ‘aho 30 ‘o Siune, 1977. Na‘e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 2: ko Vala Losaline Halasili pea mo Niutupu‘ivaha ‘Iongi. ‘Oku ‘i ai mo e makapuna ‘e toko 5. Na‘e lau pē ‘e Manu ‘Iongi ‘a e fānau hono tuofefine lahi ko e fakatokolahi ‘ene fānau.

Ngāue: Na‘e hili pē ‘a e ako ‘a Manu ‘Iongi ‘i he Kolisi Sā ‘Aniteluu, na‘a ne ma‘u faingamālie ke hū ‘o kamata ngāue ko e Kalake kalasi 3 ‘i he Potungāue ‘Aotita ‘i he ‘aho 3 ‘o Nōvema, 1969-1975. Na‘a ne hiki mei ai ki he Potungāue Pa‘anga ‘a e Pule‘anga Tonga (1976-1991); Potungāue ‘a e Ngaahi Ngāue‘anga (1992-2011); Tokoni Talekita Pule Levolo 2 ‘i he Pule‘anga Tonga ki hono tokanga‘i ‘a e ngaahi pisinisi fakapa‘anga kehekehe ‘a e Pule‘anga mo e kau ngāue.

Lolotonga ‘ene kei ngāue ma‘ae Pule‘anga Tonga, na‘a ne toe hoko ko e Setuata Lahi ‘i he ta‘u ‘e 20 (1988-2008) ‘i he Siasi Uēsiliaana Tau‘atāina ‘o Tonga ‘o Ngele‘ia. Na‘e fili ia ko e Faifekau Akoako ‘i he ta‘u 2008. ‘I he‘ene penisoni mei he ngāue fakapule‘anga (2010) na‘e hoko atu ai pē ‘a e faifekau ni ki he ‘Ōfisi Pa‘anga ‘a e Siasi ‘i he ‘Ōfisi Toketa Moliton ‘i Nuku‘alofa (2011-2012). Na‘a ne fakakakato ‘a e polokalama ma‘ae kau faifekau ‘ahi‘ahi ‘i Kolo Tapu, Sia‘atoutai (2012-2013). Lolotonga ‘ene ‘i ai, na‘a ne ngāue ‘i he ‘Ōfisi Pa‘anga ‘a e Kolisi ko e ‘Atita, mei he 2013-2015. Na‘e hilifakinima ia ko e faifekau hoko ‘i he 2015.

Na‘e poaki mālōlō ai pē ‘a e faifekau ni mei he ngāue kuo kakato hono ta‘u 65, he na‘e ‘ikai fu‘u mo‘ui lelei. Na‘e foki pē ‘a Manu ‘Iongi ki he‘ene fānau ki Nu‘u Sila ‘o a‘u ki he‘ene mālōlō ‘i he ‘aho Pulelulu 13 ‘o Mē , 2026. Ko e mālōlō ‘eni ‘a e faifekau kuo kakato hono ta‘u 75. Na‘e malanga‘i hono me‘a faka‘eiki ‘i he fale lotu ‘o e Metotisi ‘o Lotofale‘ia, ‘i Nu‘u Sila ‘i he ‘aho 19 ‘o Mē, 2026.

Ko e tukulaumea: Ko e Faifekau anga mokomoko mo fofonga malimali ‘a Manu ‘Iongi. Na‘e fotu ngofua ki he taha kotoa pē. Ko e tangata anga lelei mo fai ‘osikiavelenga ‘i he ngāue‘anga. Ko hono mala‘e ngāue ‘a e tokanga mo hono tauhi ‘a e pa‘anga ‘a e ngāue‘anga. Pea na‘a ne hiki tohi nima ‘i he ‘ene lekooti ngāue, ko ‘ene potu folofola manako ‘oku ne tokonia ia ‘i he‘ene ngāue kotoa pē: ko Luke 16 :10 *Ko ia ‘oku ne loto-tō ‘i he me‘a ‘oku si‘i, te ne loto-tō foki ‘i he me‘a ‘oku lahi, pea ko ia ‘oku ne kākā ‘i he me‘a si‘i, te ne kākā ‘i he me‘a lahi.* ‘Oku ne fakamanatu mai ‘oku mahu‘inga ‘a e fai totonu ‘i he me‘a si‘i ‘o tatau ‘i he koloa mo e pa‘anga — kae mahu‘inga taha ko e loto tō mo fai totonu ‘i hono tauhi ‘a e koloa mahu‘inga ‘a e Siasi ko e laumālie ‘o e kakai.

Ko 'ene folofola manakó ko Luke 16:10, Filipai 3:12-14 pea mo Kaletia 2:20. Ko 'ene Himi manakó ko e 565, 566 pea mo e 622.

14. Henelī Paea

Tupu'anga: Na'e fā'ele'i 'a Henelī Paea 'i he 'aho 28 'o Siulai, 1963 'i Ma'ufanga. Ko 'ene ongomātu'á ko e tangata'eiki ko Sione Motu Si'i 'o Vailahi Paea 'o Niuë, Ma'ufanga, mo Sapa'ata Niuafou. Ko 'ene fine'eiki ko Lavinia Veletaua Paea 'o Tafahi, Niu Toputapu pea mo Houma, Tongatapu. Ko e fika 7 'a Henelī 'i he fānau 'e toko 12 'a e ongo mātu'á: ko Sione Paea, Laini 'Ikimata, 'Olivia 'Alauna, Lisiate Loto'i Laione, 'Iola Kirsty, Makeleta Taufu, Henelī Paea, Sione Motusi'i- 'o-Vailahi Jr, Meleane Popua, Luseane Kolo-ki-Tonga, Sione Tokelau-mo e-Tonga pea mo Sitaleki Manu. Na'e ohi 'a e faifekau' ni 'e he tokoua 'ene tangata'eiki mo hono ho'á ko 'Oneahi Pasikala Paea mo Tapaita Paea, ko e Setuata Lahi 'o e Siasi 'o Ma'ufanga' 'i he ngaahi ta'u lahi.

Ako: Na'e kamata pē 'ene akó 'i he Akoteu 'i Ma'ufanga' pea hū ki he Kolisi ko Tupou' (1976-1979). Na'a ne hoko atu ki he Kolisi ko Sia'atoutai' (1984-1986) pea' ne lava'i lelei ai 'a e tohi fakamo'oni ako Faka-Lotukalafi' 'i he Teolosia' mo e Tauhi Kaka'i.

Fāмили: Na'e 'uluaki ma'u hoa kia Luseane Paea (1995) 'i Pagopago, Ha'amoā ka 'i he'ene mālōlo' (2009) na'á ne toe ma'u hoa 'o 'i ai e 'ofefine 'e toko taha ko 'Iunisi Jaylene Paea. Na'e 'i ai mo e fānau ohi, ko Seini Kelesi Fungani Maloni, Kelekolio Pateta, Sinisā Sisi Taungākava pea mo Latai. Na'e toe mālōlō mo hono hoa uá' pea nofo uitou ai pē 'a Henelī Paea 'o a'u ki he'ene mālōlō. 'Oku 'i ai e makapuna 'e toko nima.

Ngāue: Na'e hili 'a e ako 'i he Kolisi Sia'atoutai' na'á ne kamata ngāue ai pē 'i he 'uta 'o e Kolisi' (1987-1989). Koe'uhí na'e Setuata Lahi 'i he siasi 'o Ma'ufanga' 'a e ongo mātu'a na'á na ohi ia', na'e poaki 'a Henelī ke foki ki 'api 'o tokoni kiate kinaua 'i he ngāue 'a e Siasi' 'i hono holoki 'a e fale lotu motu'á mo hono langa 'o e fale fo'ou'. 'I he lava ení, na'á ne folau ki Pagopago pea hoko atu ai ki 'Amelika 'o ngāue ke tokoni mai ki he fāmilí.

Na'á ne hoko ko e Faifekau Akoako 'i he Konifelenisi 'o e 2015 lolotonga ia 'okú ne 'i 'Amelika. Na'á ne kamata ngāue faka-faifekau 'i Kotu, Ha'apai (2015-2018); Kolo Tapu, Sia'atoutai (2018-2019); Ha'alalo (2019-2022); Ta'ehaloto (2022-2025). Na'á ne foki ki 'api 'o fakaongoongo mei ai ki he Konifelenisi'. Ka 'i he 'aho Falaite 10 'o 'Okatopa, 2025 na'e si'i mālōlō ai 'a e faifekau' ni pea fakahekeheka 'i he 'aho 18 'o 'Okatopa, 2025 'i Ma'ufanga pē.

Ko e tukulaumea': Ko 'ene folofola manakó ko e Saame 95 mo e Saame 100. Ko 'ene himi manakó ko e Himi 561 veesi 1, 2, 3 mo e Himi 365 veesi 1 mo e 8.

15. Senituli Nāpa'a

Tupu'anga: Na'e fanau'i 'a Senituli Nāpa'a 'i he 'aho 13 'o Sune 1965, pea na'á ne tali lelei 'a hono ui mei he Ta'ehāmar' 'i he 'aho 20 'o Sune 2025 'i he Fale Mahaki Vaiola', 'i hono ta'u 60 mo e 'aho 'e 7. Ko e foha pē ia 'e taha 'o e ongo mātu'a ko Lōseli Tanui-ki-Muli Nāpa'a 'o Lofanga, Ha'apai mo Temaleti Seta 'o Fua'amotu mo Ha'asini',

Ako: Na'á ne tupu hake pē 'i Ha'asini, pea hū ai pē 'o Lautohi Pule'anga ai 'i he 1971, pea hoko atu ki he Kolisi ko Tupou' (1977-1983). Na'a ne hū ai ki he va'a langa 'a e Poate 'a e Pule'anga' 'i he 1984 pea lahi 'a e ngaahi fale lotu 'a e Siasi' na'á ne kau atu 'i hono langa'.

'I he 1994, na'á ne hoko ai ko e tangata lotu fehu'i 'o e Siasi Uēsiliaana 'o 'Utui, Vava'u pea 'i he ta'u hokó pē (Ma'asi 1995), na'á ne hoko ko e tangata malanga hoko. 'I he 1997, na'á ne mālōlō ai mei he ngāue fakapule'anga' ke faingamālie ange hono taimí ki he ngāue 'a e Siasi' he kuo

ne setuata mo Taki Potungāue Talavou ‘i he Siasi ai pē ‘o ‘Utui. Na’e ma’u faingamālie ke ne hū ki he Kolisi ko Sia’atoutar’ (2001-2003), ‘o ne lava’i ai ‘a e setifikeiti ‘i he Lotu Kalafí mo e Tauhi Kakaí. Na’e kamata ai pē hono ui ki he ngāue fakasevāniti ma’ae Siasí.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Senituli Napa’a mo Makueta Pati Lynch Fisi’ihoi ‘o ‘Utui Vava’u. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 8, ‘a ia ko e fānau fefine ‘e toko 5 mo e fānau tangata ‘e toko 3: Ko Mo’ui he Lotu ‘Olivia Napa’a, Temaleti Nāpa’a, Vāleti ‘Ofaloto-ki-Taiwan Napa’a Tamale, Sophia Nāpa’a, Semisi Tūlosi-mei-Nafualu Napa’a, ‘Uluaki Falemaka-‘i-Kēnani Fisi’ihoi Nāpa’a, Naomi Primrose Tule-‘i-Fanakava ‘Ofa-he-Lotu-‘i-Ta’aki-mo e-Aka Napa’a pea mo Tu’ipulotu Feleti Kaufusi Fe’ao-mo e-Mamahi-‘i- Funga Vailahi Napa’a.

Ngāue: Na’a ne kamata ko e ngāue tokoni pē ma’ae Kolisi ko Hango, ‘Eua (2004-2009); pea to e Setuata Faka-Konifelenisi foki (2007). Na’e hiki mei ai ki Fata’ulua, Niua Fo’ou (2009-2013); Kolisi ko Tupou (2013-2017), pea fokotu’u faifekau akoako ai (2013). Na’a ne hiki mei ai ki Fangale’ounga, Ha’apai (2017-2019) pea ki Kolo Tapu, Sia’atoutai (2019-2020) pea hilifakinima ko e Faifekau Hoko ‘i he 2020.

Na’e kamata ‘ene ngāue fakafaifekau ‘i Vaipoa, Niua Toputapu (2020-2021), pea hiki mei ai ki Kapa, Vava’u (2021-2025). Lolotonga ‘ena ‘i Kapa, na’a ne faingata’a’ia fakaesino, pea ne malōlō ai ‘i ha ta’u ‘e ua, pea pau ke nau foki ki honau ‘apí ki Ha’asini. Na’a ne tokoni pē ki he faifekau ‘i Ha’asiní ‘i he ngaahi fatongia ‘o e Siasí.

Na’e si’i mālōlō ‘a Senituli ‘i he ‘aho 20 ‘o Sune, 2025.

Ko e tukulaumea: Ko e siate folau ‘a e faifekau ni, ko e fai totonu, fai ‘ofa, fai ‘osikiavelenga ‘i he me’a kotoa pē, kae tautautefito ki he’ene ngāue ma’ae Siasí, ka ko e me’a tēpuu pea mahu’inga taha ki aí, ‘a ‘ene talangofua ki hono kau taki.

Ko e ‘ahó ni, kuo mole ‘a e mata’ikoloa ka ko e sevāniti ‘a e Siasi, Fonua mo e Fāmili, ka ‘oku kei mo’ui pē ‘a e ‘amanaki mo e falala kakato kia Sihova. Toka ā si’i tamai ‘ofa mo e husepāniti, ko e sevāniti tōnunga ‘i he nonga ‘a e ‘Otua.

Ko ‘ene folofola manako: Saame 1:1-6, Saame 121: 1-6, Saame 119: 59. Himi manako: 468, 566, 415, 544.

16. Faletao Tu’ineau Lātū

Tupu’anga: Na’e fanau ‘i he Faletao Tu’ineau Lātū ‘i he ‘aho 24 ‘o Fēpueli ‘o e 1971, ‘i Pukotala, Ha’ano, Ha’apai. Ko ‘ene ongo mātu’á ko Sosaia Tu’a Tangi-ke-Tatau Lātū mo Siokapesi Na’a ‘o Pukotala, Ha’apai. Ko e fika ua ia ‘i he fānau ‘e toko 7: ko Semisi Ta’ufo’ou, Rev. Faletao Tu’ineau Lātū, Sitela Losi Paletu’a, ‘Aisea ‘Aholelei Lātū, Taniela Liufau Lātū, Lesieli Vakapuna pea ko e si’isi’i taha ko Simi Lati Lātū.

Ako: Na’a ne kamata ako pē ‘i he Lautohi Pule’anga ‘a Fakakakaí, pea hoko atu ki he Lautohi ‘a Sia’atoutar’ (1979), mo e Ako Mā’olunga ko Tupou, Vaolōlōa, pea ne toki faka’osi ki he Kolisi ko Tupou. Na’a ne hū ki he Kolisi ko Sia’atoutar’ (2013-2017), pea ma’u ai hono faka’ilonga fakaako, *Certificate in Theology and Pastoral Ministry with Honours*.

Fāmili: Na’a ne ma’u hoa kia Senisia Nusi ‘o Tatakamotonga, pea ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 5: Siosaia Tu’atangi-ke-Tatau Lātū, Sitela Losi Vehikite Jr, ‘Aloisio Lātū, Sekola Sulunga pea mo Semisi Ta’ufo’ou Lātū Jr.

Ngāue: Ko e faifekau ni na’a ne feinga mālohi ‘i he ngaahi tapa kehekehe ‘o e mo’ui. Hili ‘ene ako ‘i he Kolisi ko Tupou na’a ne faifakatau ‘i he falekoloa Molisí. Na’e ‘ikai fuoloa ‘ene ngāue aí pea ne toe ma’u faingamālie ‘o hū ki he Potungāue Polisi ‘a Tonga. Hili ha ngaahi ta’u na’a

ne folau ki Nu‘u Sila (2006) ‘o hoko atu ai ‘ene feinga. Na‘e foki mai ‘a Tu‘ineau kuó ne ma‘u hoa mo Senisia (2011), ‘o na hū ki Sia‘atoutai (2013).

Hili ‘a e ako ‘a e faifekau ni, na‘a na pole ke na ngāue ai pē ‘i he Kolisi ‘o fe‘unga mo e ta‘u ‘e 10. Na‘a ne hoko ko e Tokoni Tauhi Laipeli pea tokoni ki he ngaahi ngāue ‘i he ‘Ōfisi ‘o e Kolisi ‘i he taimi ‘oku fiema‘u ai. Na‘e fili ia ko e faifekau akoako ‘i he 2020, lolotonga ‘okú ne kei ngāue pē ‘i he Kolisi Sia‘atoutai. Na‘e hoko atu ai pē ‘ene fai fatongia ‘i he Kolisi ‘o a‘u ki he 2022. Na‘a ne hiki mei ai ki Pukotala, Ha‘apai (2022-2024) pea toe foki mai ki Kolo Tapu, Sia‘atoutai (2024-2025), pea fai ai pē hono hilifakinima ‘i he Konifelenisi ‘o e 2025. Na‘a ne hiki ki Holopeka, Ha‘apai (2025-2026), pea ko e kakato ia ‘a e ta‘u ‘e taha mo e māhina ‘e fitu ‘ene fai fatongia ai, pea ne si‘i mālōlō ai ‘i he ‘aho 18 ‘o ‘Epeleli, 2026.

Ko e tukulaumea: Ko ‘ene himi manakó ko e 622. “*Ko e ngāue neu ngāue ki ai ko e lelei pē ‘a e kakai. Ko e halanga folau pē ia, ki he fonua ‘o e monū‘ia. Ke ke kaveinga ‘aki au ko e fetu‘u ko e fetu‘u ngingila ma‘u*”. Ko ‘ene folofola manakó ko e Saame 23.

17. Lisiate ‘Akolo Malani

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ‘a Lisiate ‘Akolo Malani ‘i he ‘aho 11 ‘o Ma‘asi, 1965. Ko ‘ene ongo mātu‘a ko Mele Temaleti ‘o Falevai (Vava‘u), Lofanga (Ha‘apai), mo Kolovai (Tongatapu). Ko ‘ene tangata‘eiki ko Uatesoni Savou Malani ‘o Lautoka, Fisi, mo Talihau mo Utungake (Vava‘u). Na‘e fanau‘i ‘e he ongo mātu‘a ni ha fānau ‘e toko 11 ko Meleliu Taulanga, Lomiō Malani, ‘Akanesi Malani, Silia Heka‘ā Mohetau, Litea Lelena, Sione Taufā Malani, Siaoisi Blake Malani, ‘Tuna Makulita Veatupu, Lisiate ‘Akolo Malani, Kolonivia Similai pea mo Meliame Maheikau-‘o-Kakala Pekipaki.

Ako: Na‘e tupu hake pe ‘a Lisiate ‘Akolo Malani ‘i Talihau (Vava‘u) ‘o ako pē he Lautohi Pule‘anga ‘a Talihau pea ne hoko atu ai ki he Kolisi Tailulū ‘i Vava‘u pea toki hū ki he Kolisi ko Sia‘atoutai (2003-2005).

Fāmili: Na‘a ne ma‘u hoa kia ‘Ofa-ki-Pouono Vea ‘o Matuku, Ha‘apai ‘o ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 8 ko Lisiate ‘Akolo Malani, Tevita Malani, Uatesoni Savou Malani, Timote Lata Malani, Temaleti Malani Tongotea, Meleane Helefehi Malani, Meliame Malani pea mo Onitika Malani.

Ngāue: Na‘a ne ngāue faka-Setuata ‘i he Kolisi Sia‘atoutai (2005-2015) pea hoko atu ki Mata‘aho, Niua Fo‘ou ko e Setuata Faka-Konifelenisi pea ko ‘ene fuofua ma‘u potungāue‘ia. ‘I he 2020, na‘a ne hoko ai ko e Faifekau Akoako ki Pētani, Niua Fo‘ou pea toe foki mei ai ki Sia‘atoutai, ki Kolo Tapu (2021). Hili ‘a Kolo Tapu na‘a ne hiki ki Kotu, Ha‘apai (2022) ‘o ngāue ai ‘o a‘u ki si‘ene mālōlō ‘i he ‘aho 24 ‘o Sune 2025.

Ko e tukulaumea: Ko ‘ene folofola manakó ko e Saame 23 pea ko ‘ene Himi manakó ko e Himi 474.

Fehu‘i 1 (iv) Pe kuo pekia ha Fakafongia ‘i he vaha‘a ‘o e Konifelenisi?

1. Maamaloa Lolohea

Tupu‘anga: Na‘e tupu ‘a Maamaloa Lolohea ‘i he ongo mātu‘a ko Saimone Fakahokotau Lolohea ‘o e ‘api ko “Fu‘u Fā ko Tapu-ke-Lea”, Houma Faleono, pea mo ‘Ema Mo‘ungaevalu ‘o e ‘api ko “Ta ō ā”, Makahokovalū, ‘Uiha. Na‘e fanau‘i ‘a Maamaloa ‘i he ‘aho 3 ‘o Sānuai 1946, pea ko e fika 9 ia ‘i he fānau ‘e toko 10 ‘a e ongo mātu‘a ni: fānau tangata ‘e toko 5 mo e kau fefine ‘e toko 5: Halafihi ‘o-Vava‘u Lahi Fisi‘ihoi, Tevita Sinamoni Lolohea, Paula Finau Lolohea, Losaline Lātūnia Lolohea, Talia‘uli, Toekava-‘a e-Hau Manu, Siaoisi Maeakafa

Lolohea, Taisia Lolohea, Vika Funaki Vaka, Maamaloa Lolohea (Moala Tuihele, ko e kafa ‘a e Tu‘i Vava‘u) pea mo Finau Soana Lolohea.

Ako: Na‘e ako pē ‘a Maamaloa ‘i he ki‘i Akoteu ‘i Tukulaló pea toki hoko atu mei ai ki he Kolisi Mailefihí mo e Kolisi ko Tupou‘i Toloa, pea faka‘osi ki he Kolisi Tongá.

Fāmilí: Na‘á ne ma‘u hoa kia Lesieli Mo‘unga-e-Lotu Faka‘osi Mafi, mei he Vai ko Tāpingá mei Tefisi, mo e ‘api ko Bau mo Rewa, ‘i ‘Otumapa, Neiafu. Na‘e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 8. ‘A ia ko e toko 4 fefine pea mo e toko 4 tangata: ko Finau Soana Mafi, Lynette Sāmiu, ‘Ema Lolohea, ‘Ema Vika Vaka, Tonga ‘Uli‘uli Massey Fakahokotau, Sitiveni Faka‘osi Dion, Toekava-‘a e-Hau ‘Ofa-ki-Mala‘efo‘ou Niupalau pea mo ‘Eliesa Kisikisi. ‘Oku ‘i ai mo e ngaahi makapuna ‘e toko 17.

Ngāue: Ko e tangata malanga hoko ia ‘o e Fale Lotu Laumālie Mā‘oni‘oní ‘i Neiafu. Ko e Tauhi ‘Aho mālōlō, pea kau ki he kau hiva ‘a e Talāsiti. Ko e sekelitali foki ‘a e Kautaha Ako Lotu pea Pule Lautohi faka-Sāpate he ta‘u ‘e 14 mo fai Lautohi faka-Sāpate he ngaahi ta‘u lahi.

Na‘á ne mālōlō ‘i he pongipongi Tokonaki ko hono 6 ‘o Sepitema 2025 ‘i he Falemahaki Ngū.

Ko e tukulaumea: Ko Maamaloa ko e tangata fai fatongia tōnunga, he na‘á ne ngāue‘i hono talēniti ‘i ‘api he fāmilí, hou‘eiki pea a‘u atu ki Fale Lahi, ‘o tatau pē he Pule‘anga mo e Siasi. Na‘á ne manako ki he hiva, mo e talanoa ‘o fakahinohino e tala fakafonua. Ko e mafai ko ia, na‘á ne ngāue‘aki ki he fa‘u hiva, pea na‘e tokoni pē mo hono uafí, Mounga Faka‘osi Mafi, ki hono fakasino e lea mo e haka ‘o e fa‘u faiva. Na‘á ne tokoni ki he ako, mo e fānau ako teu sivi tutukú, he fa‘u ‘enau ngaahi fakamatala e tala ‘o Tonga mo e ‘ulungaanga fakafonua, pea ko e talanoa mo‘ui ia ‘oku tānaki ki he to‘utangata mo e silapa ‘a e ako.

Ko e tamai fakapotopoto, mo nima ngāue mālohi ‘i tōkanga. Hili ‘ene ako mei he kolisi, na‘e ma‘u faingamālie ako ‘i he ngoue ‘i Niue, pea ne hū ai o ngāue ta‘u lahi he faama ‘a e Pule‘anga. Neongo kuo mālōlō mei he Pule‘anga, ka na‘á ne kei tauhi pē ‘ene fuakava ngāue ‘aki hono ‘ulungaangaa ko e fai fakalongolongo pē. Na‘e mu‘omu‘a ki ai hono ngaahi fatongia he fonua mo e lotu, pea toki fika ua mai ‘ene fiema‘u mo e tauhi hono ki‘i fāmilí. Na‘á ne mamahi‘i e ako ‘a e Konifelenisi mo e Pule‘anga ‘i Vava‘u.

2. Taumoha‘apai Tu‘amoheloa Filise

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ia ‘i he ‘aho 25 ‘o ‘Aokosi 1945. Ko ‘ene tangata‘eiki ko Filise Kefu ‘o ‘Eueiki mo Pea, pea ko ‘ene fine‘eiki ko Ma‘ukakala Palu Filise ‘o Pea mo Holonga. Ko e fika ono ia ‘i he fanau ‘e toko 12; Mele Tangikina, Tevita Palu, Mele Puleilangitē Filise, Latu Silatolu Filise, Rev. Lopini Filise (Afoeteau), Taumoha‘apai Tu‘amoheloa Filise (Fasi‘apule), Loisi Filise, Heamasi Tu‘ikolongahau Filise (Langi ‘a Puna), Uilou Filise, Mele Lupe Lātū, Maliu-mo e-Ao Filise, pea mo Sesilili Filise. Na‘e fakanofa ‘a Taumoha‘apai ki he hingoa tauhi fonua ko e Fasi‘apule ‘i he 2011 ‘e Nōpele Fakafanua mo Nōpele Luani, ko e fototehina ‘o Nōpele Luani pea mo Ha‘a Takalaua.

Ako: Na‘e kamata ako pē ‘a Taumoha‘apai ‘i he Akoteu ‘a e Kolisi ko Tupou‘i Toloa, pea hoko atu pē ki he Kolisi ko Tupou. Na‘e ‘iloa lahi ‘a Taumoha‘apai ‘i he ngaahi sipoti ‘a e Kolisi, tautautefito ki he ngaahi lele takai lalahi mo e hetolō. Na‘á ne ma‘u pē ‘a e ngaahi fika mu‘omu‘a ‘i he ngaahi fe‘auhi, pea na‘e talanoa‘i lahi ‘e he kakai ‘o hono to‘u ‘a e vave mo e matamata lelei hono taleniti, fakataha mo hono hoa sipoti ko ‘Ahosivi Telefoni mei Fua‘amotu.

Ko e tamasi‘i ‘akapulu fakaholomamata mo taukei, pea na‘á ne mateaki‘i ‘a e va‘inga ‘akapulu ‘a e Kolisi. ‘I he ako, ko e tamasi‘i maama mo loto ngāue. Na‘e faka‘ilonga‘i hono hingoa ‘i he ngaahi ola ‘o e Sivi Tutuku Ma‘ulaló mo e Mā‘olunga ‘i he Kalonikalí ‘aki ha fo‘i fetu‘u, ko e

faka'ilonga 'o e taha maaka mā'olunga. Na'e faka'osi 'ene ako' ki he Ako Mā'olunga ko Tupou, 'i Fasi-mo e-Afi, Nuku'alofa.

Fāmili: Na'a ne ma'u hoa kia Mele Inu-ki-Ha'angana 'Alipate 'o Holonga' 'o 'i ai hona 'ofefine pē 'e taha ko Mele Si'i-Inu-ki-Ha'angana Filise pea mo e ki'i mokopuna 'e taha na'e tauhingoa pē ki ai ko Taumoha'apai Afoeteau Filise. Neongo na'e tokotaha pē hono 'ofefine', ka ko hono 'ulungaanga 'ofa' na'e hoko pē 'a e fānau kotoa hono fanga ta'okete' mo e tehinā ko 'ene fānau pē.

Ngāue: Na'e kamata 'a 'ene ngāue' 'i he Tonga Feed pea ne hū ai pē 'o ngāue faka-Pule'anga 'i he 1978 'i he 'Ōfisi 'o e Palēmia'. Na'a ne ngāue foki 'i he Potungāue Ako' 'i he 1988, pea toe foki pē ki he 'Ōfisi 'o e Palēmia'. Na'a ne hoko atu ki he Potungāue Tukupū pea mei ai ki he Potungāue Labour & Commerce, Potungāue Ako 'a Tonga' pea mo e Small Industries Centre.

Lolotonga 'ene ngāue', na'a ne hoko ko e Tokoni Sekelitali Pule, Estate Manager, pea mo e Pule Le'ole'o 'i he Small Industries Centre 'i Ma'ufanga'. 'I he 2011, na'e tali 'e he Kapineti' ke ne mālōlō mei he ngāue fakapule'anga', ka na'e toe hoko atu pē mei he 2011 ki Siulai 2022 ko e 'Ōfisa Chief Accounting Officer 'i he Tonga Asset Management and Associates 'i he alepau ngāue.

'I he ngāue 'a e Siasí, ko e tangata malanga hoko 'i he Vāhenga Malapó, pea na'e hokohoko atu pē 'ene ngāue' 'i he malanga', lautohi faka-Sāpate', mo e ngaahi fatongia kehekehe 'a e Siasí. Na'a ne hoko ko e Failautohi faka-Sāpate, Pule Lautohi Faka-Sāpate, Sekelitali Ako Lotu, Pule Hiva, pea ko e Sekelitali Lahi 'a e Siasí mei he 1992 'o a'u ki he'ene mālōlō.

Ko ha taha na'e mamahi'i 'a e koini kotoa pē 'a e Siasí, pea na'a ne tokoni lahi ki hono fokotu'utu'u mo pule'i 'a e ngaahi langa mo e ngaahi ngāue lalahi 'a e Talāsiti' mo e Siasí, kau ai 'a e fale lotu, fale fakataha'anga, mo e ngaahi fale nofo'anga', 'o 'ikai ha ngaahi mo'ua ne tuku ki mui. Na'a ne fokotu'utu'u foki 'a e ngaahi Sāpate tānaki pa'anga ke poupu'i 'a e ngaahi fatongia 'o e Siasí pea malu'i 'a e ngaahi pa'anga ki he ngāue mahu'inga 'a e Siasí.

Na'e 'iloa 'a 'ene mateaki'i e kau faifekau' mo e Siasí, he na'e 'ikai loto ke faingata'a'ia ha taha 'i he ngāue faka-faifekau' 'i Malapo. Na'e hoko foki 'i he ngaahi ta'u lahi ko e Fakafongia Pāloti Konifelenisi pea mo e Fakafongia Konifelenisi. Ko e talanoa 'o e tangata' ni ko ha talanoa 'o e ngāue mateaki, tauhi lelei 'o e ngaahi fatongia', pea mo e loto tōnunga ki he fonua', siasí mo e kakai'.

Ko e ngāue faka'osi na'a ne fai' ko 'ene hiva 'i hono Saione', houa 'e taha ki mu'a pea fononga atu ki 'Itāniti' 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi, 2025. Ko e hiva 'o e 'aho ko ia', "*Ikuna;*" ko ha fakamo'oni kuó ne ma'u 'a e 'ikunā' ia Kalaisi Sīsū.

Ko e tukulaumea': Ko e taha 'o hono ngaahi manakó ko e lau folofola. Na'e 'ikai lahi hano taimi ki he televīsoné pe ngaahi talanoa noa'ia, he na'a ne femo'uekina pē 'i he lau Tohitapu'. Na'e 'i ai 'ene ngaahi Tohitapu 'e fitu kuo faka'ilonga' ai 'ene laukonga', pea na'e laka hake 'i he tu'o tolu 'ene lau kakato mei he Tohi 'a Sēnesí kia Fakahā. Na'a ne tuku ma'u pē ha Tohitapu 'i he tēpile ka' mo e fakafaletoló, he ko e feitu'u pē na'a ne nofo a'i na'e hokohoko atu pē 'ene lau folofola'.

Ko e tangata na'e fofonga fiefia, malimali mo e loto fiemālie. Ko e fakafōtunga faka'osi 'o 'ene mo'u' ko e malimali pē, 'ikai ha le'o mamahi pe to'e.

3. Sela Lipoi Tupou Havea

Vakai ki he peesi 20 'o e Pāenga' ni

4. Fetongi Ma'u

Na'e paaki eni 'oku te'eki ma'u mai ha fakamatala.

5. 'Eneasi Ma'u Lālahi

Tupu'anga: Ko 'Eneasi Ma'u Lālahi' na'e fanau'i he 'aho 28 'o Tisema 1926, 'i Ha'afeva, Ha'apai. Ko 'ene ongo matu'a' ko Sione Lalahi 'o Ha'afeva', mo Sisilia Folauhola Kaufusi Lālahi 'o Makave, Vava'u. Ko 'Eneasi ko e fika 7 ia 'i he fānau 'e toko 9. Ko e lahi ko Rev. Tevita Hala Lālahi, Melefehi Lālahi, 'Asena Lālahi Pō'ese, Mele 'Elenga Lālahi Talanoa, Pītisi Lālahi Kolotau, Sālote Na'a Lālahi, 'Eneasi Ma'u Lālahi, Sēpeti Lālahi, mo Mele Kaipā Lālahi.

Ako'anga: Na'e ako pē 'a 'Eneasi 'i he Lautohi Pule'anga 'i Ha'afeva' 'o ne ma'u faingamālie ai 'o hū ki he Kolosi Lotoloto pē 'a e Siasí na'e ui ko Kāleli. Na'a ne lava mei ai ki he Kolisi ko Tupou' 'i Nafualu, pea ne he hiki ki Toloa.

Na'e hu 'a 'Eneasi mo Kaloniahi ki he Kolisi ko Sia'atouta' 'i he 1963. Na'e ui kinua ki he ngāue faka-Sētuaata Faka-Konifelenisi' 'i he Konifelenisi 'o e 1964, ka ne poaki koe'uhi ko 'ene ongo matu'a' 'i motu, ke foki 'o tauhi.

Famili: Na'e ma'u hoa 'a 'Eneasi kia Kaloniahi Siale 'o Veitongo' 'i he 'aho 11 'o Fepueli 1953. Ko e Faifekau ko Paula Kongaika na'a ne fakahoko 'a e fa'u fāmili ko 'eni. Na'e fakakoloa'aki kinua ha fānau 'e toko 11. Ko Sālote Na'a Sigley, 'Alisi Maile, Viliami Lālahi, Sisilia Folauhola Lālahi Ika, Faka'anaua ki Vahanoa Schubrt, Sione Lālahi, Taiana Pailate, Setileni Lālahi, Mele Kapia Teaurere, Tonga Lālahi, mo Semi Lālahi. Ko makapuna 'uluaki 'e toko 50, mo e makapuna ua 'e 62.

Tu'unga Fakalotu: Na'e hoko 'a 'Eneasi ko e tangata Malanga Hoko 'i he Siasí, mo Tauhi 'Aho, ko e Setuata Fakalaumalie 'i he Siasi 'o Ha'afeva', pehē ki he Siasi 'o Veitongo' he ngaahi ta'u lahi. Ko e tangata le'o lelei, pea ko e pulotu ia he falelotu 'o Ha'afeva', mo Veitongo, pea kau ai mo Tuingapapai he 'ene hiki ki Nu'usila. Ko e fatongia' ni na'a ne fai talu mei he'ene ta'u 12 pē 'i Ha'afeva. Na'a ne manako mo mamahi' 'a e hiva. Pea na'a ne faitonunga 'aki hono talēniti hiva' ki he lāngilangi 'o e 'Otua.

Na'e hoko 'a 'Eneasi ko ha Fakafofonga Konifelenisi 'i ha ngaahi ta'u lahi, pea ko 'ene pekia 'eni 'i hono ta'u 99, fononga ki he 100. Ko 'ene ngaahi Himi Manako' ko e Himi 15, 474, 591, mo e 606. Pea ko 'ene potu folofola manako' ko e Saame 23.

6. Timote Hopoi Naulivou

Tupu'anga: Na'e tupu 'a Timote Hopoi Naulivou mei he ongo mātu'a ko Vou (aka Siu'ulua Sione Naulivou) 'o Pelehake', mo Fa'aoso 'o Lofanga Ha'apai. Na'e fanau'i 'a Timote Hopoi Naulivou he 'aho 27 'o 'Okatopa 1941. Ko e fānau na'e tupu ai 'a Hopoi na'e toko 8: ko 'Anamanu Vea, tupu mei ai 'a Silia mo Mele, ko e ongo tauhi kinua 'o Hopoi he 'ene pekia. Ko Timote Hopoi Naulivou, ko e pekia, na'e fika ua; pea hoko ki ai 'a Samisoni Naulivou, kuo ne pekia; Hoko ai 'a Sione Naulivou, kuo ne pekia, ka na'e tupu mei ai 'a Hopoi Vou mo Losaline mo e fānau; Hoko ai 'a 'Aho Tu'ivai Naulivou, 'oku kei mo'ui, 'i LA 'i 'Amelika; Hoko ai 'a 'Akosita Vaiomo'unga, 'oku kei mo'ui; Hoko ai 'a Leti mo Penisimani, kuo na pekia.

Ako: Na'e kamata ako pē 'a Timote Hopoi Naulivou 'i he Akoteu 'i Pelehake', pea ne hoko atu ai pē ki he Kolisi ko Tupou.

Fāmili: Na'a ne ma'u hoa kia 'Ofa he Lotu Lasike 'o Hōfoa mo Koulo Ha'apai he ta'u 1965. Na'e fakakoloa kinua 'aki ha fānau 'e toko 2, ko e lahi ko Sione Fikaloto Naulivou; ma'u hoa

kia Janice Tunnicliff ‘o Nu‘usila, pea ‘i ai mo e fānau ‘e toko 3, ko Rachel ‘Ofa he Lotu Savanathan, Timote George Naulivou, mo Tafa-Rae Naulivou. Ko e fika ua’ ko Tafa Naulivou Sisitoutai, ma’u hoa kia Faifekau Siosaia Sisitoutai, pea ‘i ai mo e fānau ‘e toko 3, ko Ane-Grace Sisitoutai, Tevita Tu‘amelie he Kolosi Sisitoutai, mo Sela Blessed–Mafi Sisitoutai.

Ko e pekia ko eni ‘a Timote Hopoi Naulivou, kuo kakato hono ta’u 84, pea kuo ‘i ai e makapuna ‘uluaki ‘e toko 6, mo e makapuna 2 ‘e toko 3.

Ngāue: Na’e kamata ngāue pē ‘a Timote Hopoi Naulivou ko e tangata ngoue. Na’a ne ma’u ‘a e ngāhi lakanga ko eni ‘i he falelotu Fotu-e-‘Eiki ‘i Pelehake: ko e Sētuaata Lahi ‘a e Siasí, Sekelitali ‘a e Siasí, Pule Lautohi faka-Sāpate, mo e Faihiva ‘a e Talāsiti. Na’e hoko pē ‘a Timote Hopoi Naulivou ko e Sevāniti ‘a e ‘Otua, ‘o ne foaki pē ‘a e lelei tahā he me’a kotoa pē na’a ne fai.

Ko e tangata malanga hoko ‘a e Siasí pea na’a ne hoko ko e mateaki ‘o Kalaisi ‘o a’u pē ki he ngata’anga ‘ene mo’u. Ko e potu folofola manako ‘a Hopoi ko e Tohitapu katoa. Ko e toko taha lau folofola, pea manako ki he fa’a lotu lilo. Pea neongo ai pē ha faingata’a he hala fononga, na’e ‘ikai manavahē ki ha koví, he na’e ‘ikai tāla’a ‘ene tu’ ko Sihova ‘oku na feohí.

Na’e pekia ‘a Timote ‘i he ‘aho 24 ‘o Fepueli 2026. Ko e kakato ia e ta’u ‘e 84 mo e māhina ‘e 4.

Fakamālō: ‘Oku mau fakafeta’i pē ki he ‘Otua’ he tāpuaki na’a ne fakafou mai ‘ia Timote Hopoi Naulivou. Fakamālō ki he tangata’eiki Palesiteni ‘o e Siasí, Sekelitali Lahi ‘o e Konifelenisi mo e kau Faifekau, mo e Konifelenisi. Mālō e lotu, mālō e hūfia. Pea mālō he me’a kotoa.

7. ‘Aho (Sione ‘Aho)

Na’e paaki eni ‘oku te’eki ma’u mai ha fakamatala.

Fehu’i 1(v) Pe kuo pekia ha Setuata Faka-Konifelenisi ‘i he vaha’a Konifelenisi’?

1. Sione Tuifio Havea

Tupu’anga: Na’e fā’ele’i ‘a Sione Tuifio Havea ‘i he ‘aho 10 ‘o Sune 1985 ki he ongo mātu’a ko Rev. Uinitoni Ta’uteau Havea ‘o Ha’ano mo Leimātu’a’ pea mo Kalisi Kumi-ki he-lelei Havea. Na’e ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 5 mo e fānau ohi ‘e toko 2. Ko e fika 5 ‘a Sione Tuifio Havea ‘i he fānau ‘e toko 7.

Fāmili: Na’e ma’u hoa ‘a Sione Tuifio kia Li’ekina Sekeni Havea ‘o Leimātu’a’ pea mo Vaimalo’ pea ‘oku ‘i ai ‘ena ki’i fānau ‘e toko 1, ko Uinitoni Ta’uteau Havea Jr.

Ako: Na’a’ ne ako pē ‘i he Lautohi Pule’anga ‘i Olo’ua’ pea hiki mei ai ki ‘Utulei, pea ki he Ako Mā’olunga ‘o Vava’u, Kolisi ko Tupou’ pea faka’osi ki he Ako Mā’olunga ko Tupou’. Mei ai na’a’ ne hū ki he Ako’anga Tohitapu ko Sia’atoutai.

Ngāue: Na’e tali ko au ‘a Sione Tuifio ki he Konifelenisi 101 ‘i Ha’apai mo e Kolosi Hā Fakamisitelí ke ne hoko ko e Setuata Faka-Konifelenisi ‘i he ‘Ōfisi ‘o e Siasí ‘i he Vahefonua Vava’u. Na’e fakanofa ia ki hono fatongia’ ‘i he ‘aho 3 ‘o ‘Aokosi 2025. Na’a’ ne kei tauhi hono lakanga ‘i he Siasí ko e Sekelitali ‘o e ‘Evangelio’, Tangata Malanga Hoko pea mo e Setuata Faka-Konifelenisi.

‘I he ‘aho 19 ‘o Nōvema 2025, na’a ne tatau mai ki hono fatongia’, ‘a ia ko e kakato pē ia e māhina ‘e 3 mo e ‘aho ‘e 15 ‘a e tali hono ui ki he Konifelenisi.

Ko e tukulaumea: Na‘á ne tatau mai ‘aki ‘ene Himi manako 400 veesi 1-5. *‘Oku fai fufūnaki pe ‘a e Pule ‘a e ‘Otua, ‘io ka malu‘aki mai ha ‘ao, ‘oua ‘e tu‘atamaki, kuo pau ke faifai pea tō ko e koto tapuaki.* Kuo ne hoko atu ko e fakafe‘ao ki he Hau ‘o e ngaahi Hau.

Fehu‘i 1(vi)v Pe kuo pekia ha Faiako Siasi ‘i he vaha‘a ‘o e Konifelenisi?

1. ‘Aunoa Mahe Tuiaki

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ‘a ‘Aunoa Mahe Tuiaki he ‘aho 17 ‘o Mē, 1982 ki he ongo mātu‘a ko Viliami Vea Mahe mo Kueni Tonga. Ko e fānau na‘e tupu hake ai: Tapaita Mahe Tu‘a, Seini Mahe Vaitaki, ‘Otuvea Mahe, Tevita Mahe, ‘Aunoa Mahe Tuiaki, Sanipoi Mahe, Uinita Mahe, ‘Ilisapesi Tonga.

Ako: Na‘á ne kamata ako pē ‘i he Lautohi Pule‘anga Livielá pea hoko atu ai ki he Ako Mā‘olunga ‘o Vava‘ú pea ne toki faka‘osi ki he Kolisi Taufá‘āhau mo Pilolevú, Ha‘apai.

Fāmili: Na‘á ne ma‘u hoa kia Lātū Vī Tuiaki ‘o fanau‘i ‘a e ki‘i foha pē ‘e taha, ko Solomone Gravier Tuiaki pea mo e ‘ofefine ohi, ko ‘Aunoa Lavemaau Jr Tuiaki. Na‘e ma‘u hoa ‘a Solomone kia Fe‘ofa‘aki Tuiaki pea ‘oku ‘i ai ‘a e ki‘i foha pē ‘e taha ko Viliami Falaetau-he- Lotu Tuiaki Jr.

Ngāue: Na‘á ne hoko ko e Tokoni Sekelitali, Tauhi ‘Aho, Fefine Akonaki, Malanga Hoko ‘a e Siasi Uesiliana Tau‘atāina ‘o Tefisí pea ko e faiako ‘i he ngaahi Ako Tokamu‘a ‘a e Siasí.

Ko e tukulaumea: Ko e fefine fōtungā malimali ‘eni pea mo fotungofua ki hono kaungā fononga. Ko e fefine ‘ulungāanga lelei ‘i he taimi na‘e feohi ai mo hono kaungā ngāue mo e fāmili kotoa.

2. Sālote Folaumoetu‘i Fukofuka

Tupu‘anga: Na‘e fanau‘i ‘a Sālote Folaumoetu‘i Fukofuka he ‘aho 22 ‘o Ma‘asi, 1947 ‘i Kolofo‘ou ka na‘e fakahingoa ia ‘i hono fanau‘i, ko Siale Afuhia. ‘I he pekia ‘a ‘ene kuí, Sālote Mafí‘āhau Pule, na‘e ui ‘e he fāmili ia ko Sālote pea na‘á ne fakamolulumalu‘i, fakaiuia, mo fakalekesi ‘a e hingoa ko ia‘i he meimei ta‘u ‘e fitungofulu mā hiva. Ko e ‘ofefine si‘isi‘i taha ia ‘o Sione Folaumoetu‘i mo Siosepa Mafile‘o Pule Folaumoetu‘i, ‘o Ha‘apai. Pea ko e si‘isi‘i taha ia ‘i he fānau ‘e toko 9 ‘a ia ko: Kalisi Tu‘itavake, ‘Ofa-ki-Masilamea Mafi, ‘Aisake Folaumoetu‘i, Viliami Ponepate Folaumoetu‘i, Tango-i-Onehoko Tupou, Siosi‘ana Tu‘itavake Sunia Mafile‘o, Lu‘isa Kefu mo Kalolaine Fifita Puloka.

Ako: Ko e makatu‘unga ‘o ‘ene fononga, na‘e fakatoka ia ‘i he Lautohi Pule‘anga ‘a Nuku‘alofá, ‘o ne sivi hū mei ai ki he ngaahi kolisi, ‘i he fakatu‘amelie ke ne molomolomuiva‘e ‘i he sipinga na‘e tā ‘e hono ngaahi ta‘okete, ki he Ako Mā‘olunga ‘o Tongá. Ka na‘á ne hū ki Kolisi Kuini Sālote ‘i he 1959, pea hoko ko e Kāpiteni Faka-kalasi (Class Captain) ‘i he 1961 mo e 1962, pea lava‘i ‘a e Sivi Ma‘amaloá mo e Loumaile ‘i he ongo ta‘u ko ia. Ko e toko taha ia ‘i he kau ako ‘e toko 4 na‘e ma‘u sikolasipi mei he Siasi Uēsiliana Tau‘atāina ke hoko atu ‘ene akó ‘i he University of New England ‘i Armidale, New South Wales, ‘Aositelēlia. Na‘á ne ikuna ai ‘a e mata‘itohi Bachelor of Arts ‘i he Hisitōlia - ko e fili ia na‘e tuha mo ha taha na‘á ne mahu‘inga‘ia ‘i he Tala Tukufakaholó mo e Hohoko Fāmili. Na‘á ne toe ma‘u pē mo hono mata‘itohi M. A. mei Aositelēlia. Na‘á ne monū‘ia he‘ene ‘i ‘Aositelēlia fakataha mo hono kaume‘a lelei taha ko Sela Na‘a Lātū, ‘a ia ko e fakava‘e ‘o ‘ena maheni, na‘e fakatoka ‘i he Kolisi Kuini Sālote. Ko e Akó na‘e ‘ikai ko ‘ene taukei ngāue pē, ka ko hono ui mo hono ‘alunga.

Fāmili: Na‘á ne ma‘u hoa kia Dr. Uiliami Fukofuka (kuó ne pekia) ‘o ‘i ai ‘ena fānau ‘e toko 6:

Lu'isa Tuitokaloto Tsang-Yum, Siosepa Mafile'ō Tato, 'Olivia Mateaki-he-lotu Fulivai, Elsie Pakiamala Fukofuka, Tevita Tai Fukofuka, mo Denzel William Siufanga Fukofuka. Na'á ne 'ofa'i foki mo 'ohake 'a hono mokopuna na'e tauhinga kiate ia, Siale Afuhia Fukofuka, 'o ne tataki mo poupou'i 'i he'ene ako he Kolisi Kuini Sālote, ke hokohoko atu pē 'a 'ene tukutukulaumea 'i he Kolisi. 'Oku 'i ai mo e makapuna 'e toko 11.

Ngāue: Na'á ne kamata faiako 'i he Kolisi Kuini Sālote, ko hono 'ofa'anga, 'i he 1972. Na'á ne faiako ai 'i he ta'u 'e 6 fakataha mo hono kaume'a mamae ko Lātūniua Taumoepeau-Tupou, kuó ne pekia. Hili ia, na'e hiki atu ki he Potungāue Ako 'a e Siasí (Va'a Ako Fakafaiako) mei he 1976 ki he 1977.

'I he ta'u hoko' (1978) na'e hoko atu 'a Sālote 'o faiako 'i he Kolisi Fakafaiako 'a e Potungāue Ako 'a e Pule'angá. Na'á ne hoko mei ai 'i he 'uluaki 'aho 'o Fēpueli 1979 'o faiako 'i he Ako Mā'olunga 'o Tongá, pea kau atu ki hono tataki 'o e ngāue fa'u silapa 'i he Va'a Fa'u Silapa 'a e Pule'angá.

'I Mē 1980, na'e hoko atu 'ene ngāue' ki he Va'a 'o e 'Univesiti 'o e Pasifiki Tonga (USP) 'i Tongá ni, pea ko e kamata'anga ia 'o ha ngaahi ngāue fakafonua mo fakavaha'apule'anga ne hokohoko atu 'i he ta'u 'e 29 mei he 1980 ki he 2009. Na'á ne ngāue 'i he ngaahi lakanga kehekehe 'i he Ako'angá ni 'o kau ai 'a e tokoni tiuta, faiako, fa'u silapa ma'ae ngaahi Ako Tokamu'a 'a e Pasifikí, Pule Senitā 'o e 'Univesití, pea mo e lakanga taupotu taha, ko e Talekita pe Pule ki he Va'a 'o e USP 'i Tongá.

'I hono tataki 'o e 'Univesití, na'e fisifisimu'a 'a 'ene founa tataki fakalongolongo pē, ka na'e mālohi 'ene 'osikiavelenga, mapule'i mo 'ene tukupā ta'engata ke faka'aonga'i fakapotopoto 'a e ngaahi fakangatangata fakapa'angá ki he lelei lahi taha. Na'á ne tui mālohi ko e akó 'oku totonu ke faka'atā mo lava ke ma'u 'e he tokolahi taha 'e malava.

Na'á ne tui foki ko e fānau akó 'oku taau ke nau ma'u ha faingamālie tatau, neongo 'a e fakangatangata 'o e ngaahi founa' mo e ngaahi ma'u'anga tokoní. Ko 'ene 'ofa ki Tongá, tautautefito ki hono tupu'anga 'ofeina ko Ha'apai, na'e hā mahino 'i he ngaahi founa fo'ou na'á ne poupou'i'aki 'a e fānau akó mo fakasi'isi'i 'a e kavenga fakapa'anga ki honau ngaahi fāmilí.

Na'á ne tūkingata ke fakafaingamālie'i 'a e akó, ka na'e toe fokotu'u foki mo ha ngaahi makatu'unga mā'olunga ke tulitulifua ki ai. Ko e ngaahi makatu'unga ko ia' na'á ne fakafuo ki he kau ngāue' mo e kau taki na'á ne tokanga'í, na'e makatu'unga 'i he fakapotopoto, mapule'i mo e mohu founa. Ko e ngaahi makatu'unga ngāue taau ko ia', na'e faka'apa'apa'i mo tali lelei 'e he tokolahi.

Na'e 'ikai ngata pē 'a 'ene tukupā mo 'ene mo'ui ki hono ako'i mo hakeaki'i 'a e mo'ui 'a e kakai kehé, ka na'á ne toe manako lahi mo muimui'i fakamātoato 'a e fatongia 'o e fatu hisitōlia. Ko e Sekelitali Tonga mo e Tauhi Pa'anga ia 'o e Kautaha Hisitōlia 'a Tongá, pea na'á ne kau foki ki hono fa'u 'o e ngaahi tohi, kae 'uma'ā hono katiloka mo fakahokohoko 'o e ngaahi nāunau mo e ngaahi lekooti mahu'inga 'i he Tauhi'anga Tohi 'o e Talafakafonua.

Na'e fakakoloa ia mo 'Eiki Tu'ilokomana Tuita 'e he Ta'ahine ko Nanasipau'ú, ke na fakamā'opo'opo 'a e Tauhi'anga Tohi pe ko e Archives 'a e 'Ōfisi Palasí, fakataha mo e Kōmiti Talafakafonua 'a Tongá. Ko e fatongia mahu'inga eni na'e 'ikai ke faingofua hono vahevahe ki ha taha, ka na'e toki faka'ilo pē ki he fāmilí 'i he ngaahi taimi ki muí ni.

Na'á ne si'i mālōlō 'i he 'aho 13 'o Fēpueli, 2026 ki mu'a si'i pē 'i he Kātoanga Senituli 'a e Kolisi Kuini Sālote, ka ko si'ono 'ofa'anga.

Ko e tukulaumea: Ko e fa'ē na'á ne ma'u 'a e mā 'i hono kakava, 'a e 'ofa mo e faka'apa'apa, 'i he'ene lí'oa mo e fai fatongia ma'ae kakai 'o e ngaahi anga fakafonua kotoa pē. 'I hono ngaahi

ta'u faka'osi, na'a ne kei kau pē ki hono fa'u 'o e tohi ko e *Growing into the Future*, ko e ki'i talanoa mohu fakakaukau mo fakafiefia ki he kau fefine na'a nau kamata'i 'a 'enau ngoue 'i 'uta, pea mo e ngaahi pole na'a nau fehangaangai mo ia 'i honau ngaahi fatongia tukufakaholo 'i he tala fakafonua. Ko e tohi ni 'oku vave ni pē 'a hono paaki. 'I 'api, na'e mālohi 'a 'ene tu'i, pea ko hono uho' ko e paotoloaki 'o e 'ulungāanga totonu.

Na'a ne mahu'inga'ia 'i he ako, pea mo hono tauhi 'a hoto fatongia, ngāue mālohi, 'ulungaanga lelei mo falala'anga, mo anga fakatōkilalo. Ko e ngaahi makatu'unga taau ia na'a ne fakafuo, mo uho'aki 'a 'ene mo'ui, pea pehē foki 'ene tanumaki'aki e mo'ui 'ene fānau. Ka ko e makatu'unga pau ko ia, na'e ākilotoa ia 'e he poto, 'ilo, mo e faka'aki'akimui, pea tuaiekemo kuo hu'i mahafu.

'Oku talanoa e tokolahi ki he'ene kata, ko e kata 'o e 'ilo fakakaukau mo e poto. Ko e fa'ahinga nēkeneka 'oku mapuna hake 'i ha taha 'oku fakae'Otua 'a e mahino kiate ia 'a e kaka'i. Na'a ne mafeia ke ne fakatonutonu, fakahinohino, mo faka'aki'akimui, ka 'oku ne lolotonga malimali pē. Na'a ne 'ofa'i 'a hono talafakafonua. Na'a ne ako'i 'a e kakai kehē 'i he 'ulungāanga faka'apa'apa faka-Tonga. Na'a ne paotoloaki 'a e tauhi e anga fakafonua ke tu'uloa pea ne laukau'aki hono Tongoleleka, hono tukufakaholo, 'a e Kolisi Kuini Sālotē, mo e ngaahi mata'ikoloa na'e fatu mo lalanga'aki 'ene mo'ui.

3. Sione Sama Ma'u

Na'e paaki eni 'oku te'eki ma'u mai ha fakamatala.

Fehu'i 1(vii) Pe kuo pekia ha taha ngāue 'Ofisi Siasi 'i he vaha'a 'o e Konifelenisi?

1. Kauiva'anga Telefoni Lataimu'a

Fāmili: Na'e ma'u hoa 'a Kauiva'anga lolotonga 'ene ngāue 'i Ha'apai, pea hokohoko atu ai pe 'ene ngāue 'o a'u mai ki he 'aho ni.

Ngāue: Na'a ne kamata ngāue 'i he Faletohi 'Otumotu Anga'ofa' 'i he ta'u 1990 'i he va'a 'o e Faletohi 'i Nuku'alofa, 'i he lakanga ko e Shop Assistant, 'o lava 'a e ta'u 'e 5 nai. Na'e hiki mei ai ki he va'a 'o e Faletohi 'i Pangai, Ha'apai 'i he 1998 ko e Branch Supervisor. Ko 'ene ngāue ko hono tokangaekina 'o e fakalele faka'aho 'o e Faletohi 'o hangē ko hono fakamā'opo'opo e ngaahi me'afakapa'anga moe tokanga'i e ngaahi ngāue faka'aho 'a e Faletohi. Neongo na'e fou e Faletohi 'i he ngaahi ta'u faingata'a 'o kau ai 'a e ngaahi afā ne ne veteki pe 'o 'osi 'a e Faletohi, ka na'e 'ikai sītu'a 'a Kauiva'anga mei he ngāue ni, pea na'a ne tātānaki mo fakamā'opo'opo 'a e koloa 'a e Siasī ke hoko atu e ngāue, ko e fakapapapu'i 'oku 'i ai ha Folofola ke lau faka'aho 'e he kaka'i. Na'e ngāue pe 'a Kauiva'anga 'o a'u ki he'ene pekia, ko e kakato ia ha ta'u 'e 36 'ene ngāue mateaki ma'a e Siasī 'i he Faletohi.

Ko e tukulaumea: Ko e tokotaha fofonga fiefia 'a Kauiva'anga 'o taau mo e ngāue 'i he pisinisi pea pehee foki ki he ngāue 'i ha potungāue 'a e Siasī pea na'a ne fofonga faka'aki'akimui mo fakakalisitiane. Na'a ne tohinima lelei mo maau, fakamaau totonu 'i he pa'anga, tauhi lelei 'a e koloa 'a e Siasī, pea pehee ki he fakalele fakamatoato 'a e Faletohi. Na'a ne li'oa mo'ui pea mo mateaki 'o 'ikai fakalaulau ka na'e kumi 'e Kauiva'anga 'a e tapuaki mo'ona mo hono fāmili. Neongo kuo ne toka 'i he malumalu 'o Satai ka 'oku 'alaha 'o manongi hono 'ulungaanga 'i he manatu mo e 'ofa 'a e kau ngāue, pea 'oku tau fakafeta'i ki he foaki kakai 'a e 'Otua ne ta'imalie ai 'a e vaka 'o e Siasī. Toka aa 'i he nonga 'a e 'Eiki & 'ofa mei he Siasī.